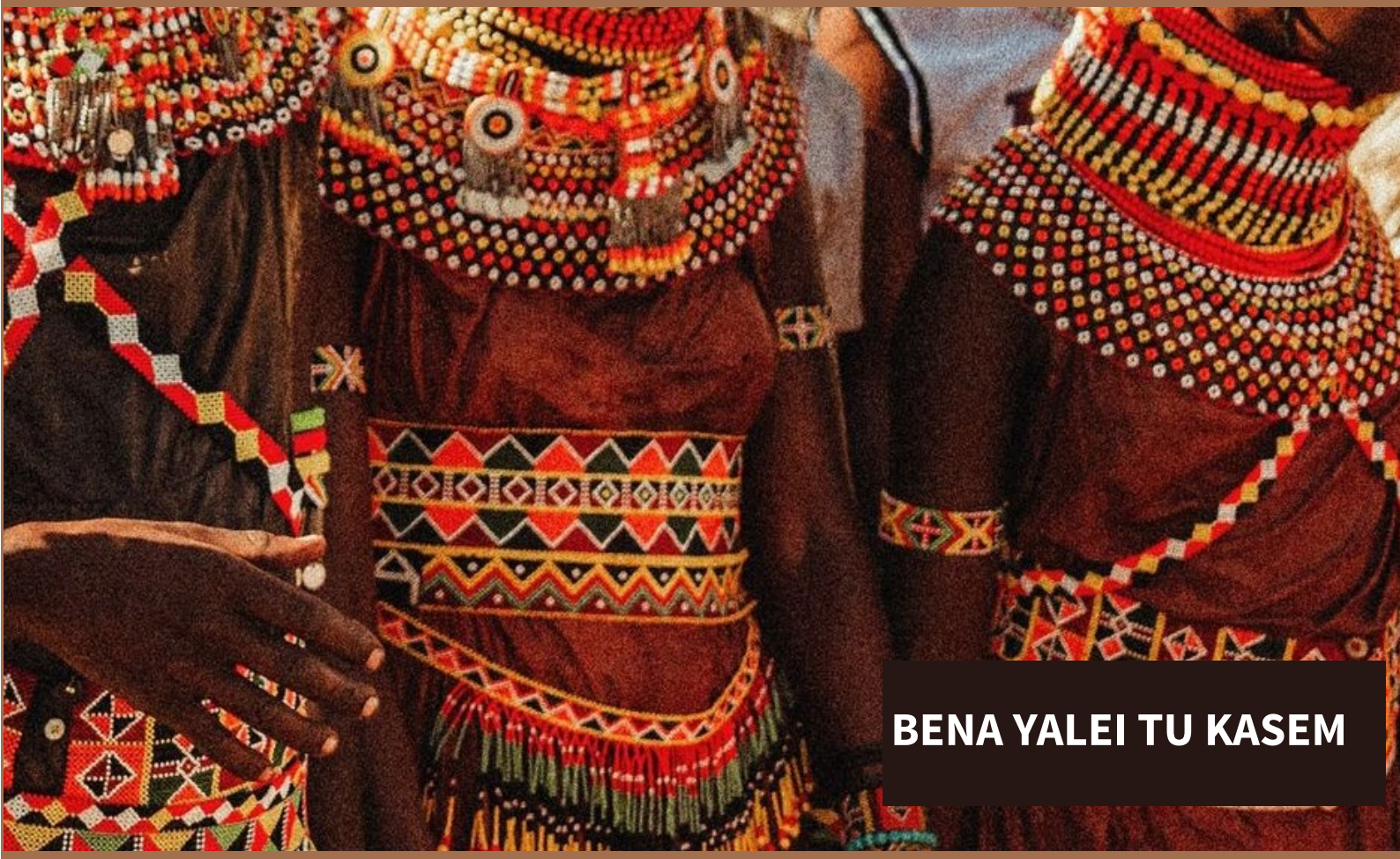
MINISTRY OF EDUCATION
THE GHANA INSTITUTE OF LINGUISTICS, LITERACY AND BIBLE TRANSLATION (GILLBT)

KASEM

Zenzameso Tɔnɔ

Translators

Catherine Abongwe Monica B. Chirakezim

MINISTRY OF EDUCATION

The Ghana Institute of Linguistics, Literacy and Bible Translation (GILLBT)

KASEM

ZENZAMESO TƆNƆ

BENA YALEI TU KASEM

Translators

Catherine Abongwe
Monica B. Chirakezim

Ghana Education Service (GES)

© Ministry of Education 2026

This publication is not for sale. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced without prior written permission from the Ministry of Education, Ghana.

ISBN:

Contents

FOREWORD VI

POPWARA YIGA TU TOTOŋA KATEIRI BOTAREBIA LARA MAŋA NE. 1

ŋWAŋA 2

Ŋwaŋa /lara mɛ na maŋe to 2

TOTOŋA KATEIRI BOTAREBIA CHEKKE ŋWAŋA WONE. 2

PƆ SE KO YI-M MAŋA (TURN TAKING) 6

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA 10

POPWARA SELEI TU TAANE SƆƆRO KIKIA / FƆNƆLƆJI 11

ŋWAŋA 12

Fɔnɔlɔji (taane sɔɔro kikia) 12

TAANE SƆƆRO KIKIA (SƆƆ NYENYEGO JIRIM KIKIA) 12

TAANE SƆƆRO KIKIA (SELABOLE YEDAA KIKIA). 14

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA 18

POPWARA SETƆ TU TAPUN-YUU DE TAPUN-SAŋENA 19

ŋWAŋA 20

garem 20

TAPUN-YUU DE TAPUN-SAŋENA. 20

TAPUN-YUU DE TAPUN-SAŋENA LWAREM TAPANA WONE. 22

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA 25

POPWARA SENA TU BOTAREBIA MƆƆNEM CHWODƐ 26

TAANE DE DE TOTOŋA 27

KASEM TAANE POPONEM WADɛ 27

BOTAREBIA MƆƆNEM CHWODƐ 27

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA 37

POPWARA SENU TU TAPUNI DEM 38

TAANE DE DE TOTOŋA 39

Botarebia de ba totoŋa tapuni wone 39

TAPUNI DEM DE DE WO WONNU 39

TAPUNA DWOA (YEDAA) 45

TAPUNA DWOA (TOTOŋA). 47

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA 49

POPWARA SEREDO TU GAREM DE PIPIR-TEƆ 50

TAANE DE DE TOTOŋA 51

tapane poponem, ni ŋwaŋa de poponem pipiriteƆ 51

KA-BAANE-KA-NII DE KA-ZURI-YERA-KA-GA. 51

PIPIRITEƆ. 56

PIPIRITƆ WADƐ 60
TA-GUNGWOLI 61
KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA 62

POPWARA SEREPAE TU KURA DIM 64

NABAARA KIKIA DE DAM DIM 65

nabaara kikia. 65
KURI NA YE KOLO TO 65
KURA NA DI TEI GHANA KATEIRA DWI DWI NE TO 74
KA JWOORI KA MAANE BWIA 80

POPWARA NANA TU TOONE DE LUA CHULLU KEIM. 81

NABAARA KIKEERU DE DAM DIM 82

nabaara kikia. 82
TOONE 82
KA YEIRI LUI KEIM DAANE NABAARA DWOA YADWONNA NA WO GHANA NE TO 87
BOBOŋA BELESEM BWIA. 96

POPWARA NOGO TU LEI. 97

LARA KASEM TAANE DEM NE 98

ni lara 98
LEI DE KOLO NA WÓ PA NƆƆNA PULI LEI TO 98
LEI DWOA 99
TOTOŋA LEI 99
ŋWEA SEINA (HIGHLIFE) LEI 102
KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA 110

POPWARA FUGA TU SEINA TAANE. 111

LARA KASEM TAANE DEM NE 112

Lara kasem taane dem ne 112
SEINA TAANE (POEM) 112
SEINA TAANE WO YƐƐM 120
KA-JWOORI KA-MAANE BWIA 127
REFERENCES 128
BOTAREBIA NA MƐ BA TOŋE TO KURA 129
ACKNOWLEDGEMENTS 131

FOREWORD

Ghana's new Senior High School Curriculum aims to ensure that all learners achieve their potential by equipping them with 21st Century skills, knowledge, character qualities and shared Ghanaian values. This will prepare learners to live a responsible adult life, progress to further studies and enter the world of work. This is the first time that Ghana has developed a Senior High School Curriculum which focuses on national values, attempting to educate a generation of Ghanaian youth who are proud of our country and can contribute effectively to its development.

The Ministry of Education is proud to have overseen the production of these Learner Materials which can be used in class and for self-study and revision. These materials have been developed through a partnership between the Ghana Education Service, teacher unions (Ghana National Association of Teachers- GNAT, National Association of Graduate Teacher -NAGRAT and the Pre-Tertiary Teachers Association of Ghana-PRETAG) and National Subject Associations. These materials are informative and of high quality because they have been written by teachers for teachers with the expert backing of each subject association.

I believe that, if used appropriately, these materials will go a long way to transforming our Senior High Schools and developing Ghana so that we become a proud, prosperous and values-driven nation where our people are our greatest national asset.

Haruna Iddrisu MP
Minister for Education

POPWARA YIGA TU

TOTOŋA KATEIRI BOTAREBIA LARA MAŋA NE

ŋWAŋA

ŋwaŋa /lara mɛ na maŋe to

BOBOOM

Popwara kanto twoŋi kolo dé na zamese bene dedoa de bena yalei di sem ne to mo ko tɔge de lara, boboŋ-kura lwarem de ka-pa nɔɔna ni labaare baŋa ne. Bene dento na ye yatɔ tu to ne, n wó zamese tei n na wó ma totoŋa kateiri botarebia n toŋe lara wone to mo. N ta wó zamese pɔ se ko yi-m maŋa (turn taking) na ye kolo de n na wó ma ko n toŋe tei, de ko nyɔɔre de na ye kolo dɛ maama ŋwea ne to. Popwara kanto jege ŋwaane ka pa-m, ko dage Kasem zamesem yerane baŋa ne amaa ka jege wola berem kateira yadwonna zamesem baŋa ne nenɛɛne Feilim de taana yadwonna de.

Boboŋ-kura

- Ka-ma totoŋa kateiri botarebia ka-toŋe zege kolo na wora ko ke to baŋa ne mo.
- Totoŋa kateiri botarebia yiseena taane wone na mae ba toŋe taane wone to nyenyego mo ye se ba ma taane na zege chekke to ba toŋe, n ba-n gwoni botarebia chichwoaru n yage ba beeri maŋa ne, amaa lara yalo na dage yiseena lara to wone, ba wae ba gwoni botarebia badwonna chichwoaru ba yaga, ba mae kwɛɛra taana, naa ba mae botarebia balo kateira fenfee yei (regional dialects) to ba toŋa.
- Totoŋa kateiri botarebia ye taana dwi dwi yalo na mae ya toŋe pa ko tɔge chwoŋa lara maŋa ne to mo.
- Botarebu-dwoa badwonna mo mae ba toŋe taana yadwonna baŋa ne se ko bere yiseena.
- Wonnu na tigisi tei lara maŋa ne ko tɔge de nɔɔna badwonna na ŋɔɔna ye babam cheiga, ye cheigina bam de daa ŋɔɔne maŋa kalo na maŋe to mo ye dedoa dedoa maŋa kweem/ pɔ se ko yi-m maŋa (turn-taking) ne.

TOTOŋA KATEIRI BOTAREBIA CHEKKE ŋWAŋA WONE

TOTOŋA KATEIRI BOTAREBIA MEMAŋA

N na zaŋe sikuuli to mo n de n yuudwoŋi lare ko tɔge de á na zamese kolo berem kateiri dedwoŋi ne dɛ dem wone to. Botarebia bera mo mɛ ba toŋe lara yam wone? Maana: Lara yam na tɛ jeelim taane mo, n wó bwoŋi botarebia nenɛɛne, gwaane daane, le n yage, pɔɔre n pa, de badwonna mo. Botarebia banto toŋe de jeelim kuni dedɛ mo. Konto mo dé bwoŋi we totoŋa kateiri botarebia. Laam nii yɛɛm dem na wo kuri ne to.

Botarebia balo dé na wó ma dé toŋe to wae ba dage bedwe bɛŋwaane ko tɔge de taane dem na lage de toŋe kolo to mo. Maana, dé ná wora dé ŋɔɔne ŋwaŋa sɔɔro taane, dé nii botarebia nenɛɛne selabole, momɔŋɔrɔ, kɔnsonanta jirim, de tedwonna mo. Ko nam ná ye kɔɔte ne, dé wó nii botarebia nenɛɛne ta-diru, gwoni jem, lɔya, saŋeno, wolo ba saŋe to, de tedwonna mo. Botarebia dwi dwi mo ba mae ba toŋe totoŋa dwi dwi ne nenɛɛne lɔɔ, liri, varem, de tedwonna. Botarebia bam kura wae ba leira ko tɔge de ba na mɛ ba ba toŋe mɛ/tei to. Maana mo ye botarebu wonto, 'sɔŋɔ' na mɛ o toŋe varem de kɔnɔ baŋa ne, ko zege ko pae 'tio' mo, konto pa se botarebu wom kuri ye o yera de o na mɛ o toŋe nabiinu yedaa baŋa ne.

TOTOŊA KATEIRI BOTAREBIA NA TOŊE KOLO DWI DWI TO

Lara dedɛ wae ya pɔɔre kuni belei mo ya zege, yiseena lara naa lara yalo na wo seene yia to.

Totoŋa kateiri botarebia yiseena taane wone (Formal REGISTERS)

Konto ye se n ma taane delo na maŋe to mo n toŋe lara wone. Totoŋa kateiri botarebia yiseena taane wone mae ba toŋe tɔnɔ zamesem baŋa ne, totoŋa jei ne, naa kikia yalo maama na seene yia to wone se ko pa taane ta de veere, ye de pa se bobwea taa tere de wone, de maa ta bere zula, ye tento maama jege ŋwaane. Ba na mɛ totoŋa kateiri botarebia yiseena taane wone ba toŋe, ko pa se lara mo veera. Ka-ma botarebia na maŋe chekke to ka-toŋe bere ywono de baare delo nɔɔna na jege taane baŋa ne to mo.

Totoŋa kateiri botarebia yiseena taane wone nyenyero (characteristics of formal registers)

1. **Taane na zege Chekke (Standard Language)**

   Totoŋa kateiri botarebia yiseena taane wone ba mae botarebu-chichwoaru, botarebia balo kateira fenfee yei (regional dialects) to, de kwɛɛra taana ba ŋɔɔne taane na zege chekke wone, ko jege se ko taa ye taane delo na maŋe to mo.

2. **Botarebia Kurim (Precise Vocabulary)**

   Totoŋa kateir botarebia yiseena taane wone mae botarebia dwi dwi ne balo na ye ba teiri, naa balo ba na mae ba toŋe wonnu tedwonna baŋa ne to mo ba toŋa.

3. **Tapuni kuni yedɛ (Complex sentence structures)**

   Tapuni kuni mo yeini de wo yiseena taane wone.

4. **Bobwea Tera (Objectivity)**

   Yiseena taane tɛ che-pwona mo, de ba jege ka gwaane ka tetere boboŋa wonnu naa ko na ye tei n yera ne to da, de kampwara de wone.

5. **Kwor-taŋa na bere zula (Respectful tone)**

   Kwor-taŋa kalo na mae ka ŋɔɔne yiseena taane to bere zula de negero mo.

Totoŋa kateiri botarebia bwoŋa taane wone (informal registers)

Taane dento dwi ye delo na wo seene yia, de maa ye yuudwoŋo/ kwɛɛra taane ye dé yeini dé ŋɔɔne de dɛ maama dedaane dé badwonna, diga tiina, yuudwonna dedaane ntanɛɛte baŋa ne mo.

Bwoŋa totoŋa kateiri botarebia nyenyero (characteristics of informal registers)

1. **Yuudwoŋo taane (Colloquial language)**

   Kwɛɛra ŋwaŋa, botarebu-chichwoaru, botarebia na meene ba tɛ woŋo kodwoŋi taane de botarebia balo kateira fenfee yei (regional dialects) to mo ba mae ba toŋe taane delo na wo seene yia to ne.

2. **Botarebu-mwalo (Relaxed vocabulary)**

   Botarebia balo dé na mae dé ŋɔɔne dɛ maama to nenɛɛne ka-gwoni botarebia ka-yage mo mae ba tɛ taane na wo seene yia.

3. **Tapum-mɔlɔ yedaa (Simple sentence structures)**

   Tapuni mwalo, ko woli de tapuna na wo toore de taane wonnu nenɛɛne sɔɔro, botarebia de tacheiŋa na pa se taane vei lanyerane to mo ba mae ba ŋɔɔne taane delo na wo seene yia to naa bwoŋa taane.

4. **Nɔɔno Tetere Kwor-taŋa (Personal tone)**

   Taane delo na wo seene yia to bere taro wom boboŋa de o nyenyego mo.

5. **Meo (Familiarity)**

   Dɛ maama lara ne balo na wora ba lare to mae botarebia na bere we ba yei daane to mo.

Totoŋe 1.1 Totoŋa kateiri botarebia (register) – Botarebia Kurim

Pɔɔre na á tetere á ke gurupa ne na jege nɔɔna batɔ batɔ to. Ma á na yei kolo to á popone botarebia banu na wó wane ba ma ba toŋe kikia /kateira yanto na wo kuri ne to:

1. Jeelim (pa na á boboŋa jwoori ya vu kolo á na zamese á kweeli jeelim berem kateiri dem wone to).
2. Liri (pa na á boboŋa jwoori ya vu kolo á na zamese á kweeli nɔɔno yezura seeni to naa asigiti veiŋa seeni to)
3. Varem (ma ywono kolo á na jege varem de kɔnɔ baŋa ne to ne ko ná wae)

4. Pɔletegesa (boŋe n nii kolo nmo na zamese wonnu telo na ke te kɛ de yedaane wonnu baŋa ne naa kolo nmo na nigi labaare pam maŋa ne to).

Totoŋe 1.2 Totoŋa Kateiri Botarebia Lara Wone

Nii memaŋe delo na wo kuri ne to.

N badwoŋi mo tu n tei sɔŋɔ ne. Abam balei laam maa lage se á saŋe dedaani wodiu. Á maama maa tɔge daane á zo saŋem diga kam se á bobo wodiu kom saŋem.

1. Ma botarebia bi de fiinnu (150) n popone n ta kolo á na lare wodiu kom saŋem maŋa ne to. Nii se n kuri botarebia balo na maŋe to ko tɔge de n na wora n lare de nɔɔno wolo to (Ta-n guli we n wora n lare de n badwoŋi mo – ko wó taa ye yiseena taane mo naa dɛ maama taane mo?), de tayuu kolo baŋa ne n na lage n popone to (tayuu kom ye wodiu mo, amaa n ta wó woli boboŋ-kura yadwonna da na? N na kuri botarebia balo to wó maŋe de tayuu kom na?).
2. Le boboŋ-kura na wo muri yatɔ to n nuŋi labaare delo n na popone to wone.
3. Lɔ bibeiri botarebia fuga kura ne na mɛ ba toŋe labaare dem wone se ko bere we de ye dɛ maama taane (bwoŋa) de dage yiseena taane to.

Totoŋe 1.3 Totoŋa Kateiri Botarebia Dwoa

Ke na daane balei balei se á bere nɔɔno dedoa na jege wonnu o yeiga ye wowom wora o yeiga. Amaa guli se n kuri botarebia balo na maŋe to ko zege lara yam na ye dwi delo to (N wora n yeigi wonnu mo nɔɔno wolo n na yeiri to tei ne – ko wó taa ye yiseena taane mo naa dɛ maama taane mo?) de tayuu kom (tayuu kom ye yeiga naa yaga dim mo, amaa wo-yeigina bam de yeilla bam boboŋe dem ye bedwe na? Botarebia balo n na lage n kuri n ma-n popone to wó bere konto na?).

Kelase dem bia bam na cheigi to jege se ba:

1. Pa botarebia naa taana yanu na maŋe (totoŋa kateiri botarebia) ye balo na lage ba yeigi wonnu (yeillu) to mae ba ŋɔɔna.
2. Popone botarebia banu naa taana yanu na maŋe to ye wolo na jege wonnu tem o yeigi (wo-yeiginu) to mae o toŋa ŋwaŋa kam wone to.
3. Ta botarebia balo keira bam na mɛ ba toŋe ke-bera kam ne to - keira bam wane ba ke ba totoŋe lanyerane na?

PƆ SE KO YI-M MAŊA (TURN TAKING)

Pɔ se ko yi-m maŋa (turn taking) na ye kolo to

Konto ye lara/ŋwaŋa maŋa ne balo na ŋɔɔne to na yeini ba zuri yera ba pa daane se ko na yi wolo maŋa se o ŋɔɔne to mo, ye konto pa se lara yam vei lanyerane ye ya jege kuri. Nɔɔno dedoa mo yeini o ŋɔɔne ye wodwoŋi/babam cheiga, ka-lɛɛne ka-ŋɔɔne ba dage da. Konto mo pa se balo na lare to ni da taane kuri ye lara yam vei lanyerane.

Pɔ se ko yi-m maŋa (turn taking) chwei

Wadɛ mo yeini se bere pɔm dem dedwarem na wó taa mae tei to, wonnu na wó tigisi tei de ŋwaŋa kam na wó ŋɔɔne tei lara maŋa ne to. Maŋa kadwoŋi ne, balo na wora ba lare to yeini ba lɛɛne daane mo kuni dedɛ ba ŋɔɔne, babam maa yeini ba da zula chwoŋa ne ba ŋɔɔne ye ko wo yi ba maŋa. Taana yalo ba na wae ba dae yiga ba tea se ba daare ba lɛɛne ba ŋɔɔne zula chwoŋa ne to mo ye, a lwoori se a de a ni da naa, a wó wane a woli woŋo da na, de bwia yalo na wó woli ba pa se taane veere to. Á na wora a lara, n jege se n pa zula mo nɔɔna badwonna se n yé de n ni ba taane wone ba na wora ba ŋɔɔna. N wó wane n ma ni taane n bere we n ŋɔɔne n ti naa n pɛ nɔɔno wodwoŋi chwoŋa se o ŋɔɔne. Taana yam konto yadwonna mo ye nmo boboŋa ye tɛ mo? Mo amo taane dem maama, nmo de ja n boboŋa n ba, de tedwonna. Yedaa kikia nenɛɛne n na gɔgese n yuu n jeeri nɔɔno bere we ko yi o maŋa mo se o ŋɔɔne. N jege se n zuri n yera mo n daare n ta-n pɔe se ko na yi n maŋa se n ŋɔɔne.

Kolo ŋwaane dé ke pɔ se ko yi-m maŋa (turn taking) ŋwaŋa naa taane lara wone to

Wonnu telo tedwonna ŋwaane dé ke pɔ se ko yi-m maŋa (turn taking) ŋwaŋa ne to ye

1. Ko woli se balo na ŋɔɔne to wane ba pa se lara yam vu lanyerane.
2. Wolo maama na wo lara yam wone to wó na chwoŋa o tɔge o ŋɔɔne.
3. Ko woli mo pa se yedaane nua ye n lware nɔɔna dedɛ wora.
4. Ko woli balo na ŋɔɔne to se ba bere ba boboŋa na ye tei woŋo baŋa ne to.
5. Ko woli pa se baare de ŋwaŋa wakia wora ye ko pa lare wae ye vei lanyerane.
6. Ko woli pa se nɔɔna cheigi lanyerane ye ba maama wae ba tɔge ba lara.
7. Ko woli pa se dé ni wadɛ selo na pa se lara ywomma to kuri, nenɛɛne ka-zuri yera, ka-bere boboŋa de ka-pa ka dwoŋi chwoŋa se ka ŋɔɔne.
8. Ko pa se dé wae dé tetere dé jaana nenɛɛne dé na wó wane dé bane dé ja tei to na ye wo-cheɔ nabiinu ŋwea ne to.

Tayum na jege ŋwaane (Topical Issues)

Tayum naa leile taana ye yalo na jege ya ŋɔɔne ye ya jege daanem kateira yam wone ye ko maŋe se nɔɔna taa ŋɔɔne ya taane, se ba ke wadɛ ya baŋa ne, naa kateira kwei zega ya baŋa ne to mo. Taana yam konto wae ya jege daanem chekke nabiina yedaane, pɔletegesa, de pipiu baŋa ne. Taana yam wae ya woli se nɔɔna wane ba ja ba boboŋa ba zege chekke ye ya ta woli se gɔmente tiŋi wadɛ, konto maa bere yedaane

delo na wora nɔn-bia de ba gɔmente laŋa ne to mo. Taana yalo na wora leile ye nɔɔna jege se ba bwɛ ya bobwea to ye zɛɛra sikuuli veiŋa (free SHS), sabu-seŋa koom ŋweene (galamsey), wea de tete totoŋa (24-hour economy), yera pwooru magem jaweo (monkey pox disease), de yadwonna.

Totoŋa kateiri botarebia na maŋe to tayum tedwonna baŋa ne

Ka-ma totoŋa kateiri botarebia ka-ŋɔɔne tayuu baŋa ne woli se lara mo vu lanyerane. Botarebia balo na wo kuri ne to ye balo na mae ba toŋe jei sedwonna naa wonnu tedwonna baŋa ne to mo:

1. Sikuuli kamunu: berem, berem diga, zamesem diga, tɛɛse, tɔn-poponno de tedwonna.
2. Sabu-seŋa koom ŋweene: na, sabu-seŋa, magazine, tega, bwi, de tedwonna.
3. Varem de kɔnɔ: Wo-bia, ywona, popɔnɔ, varem zola, vara, kara, tega, de tedwonna.
4. Kɔmpiuta ywono: Kɔmpiuta, labaare, emeeli, AI, Wi-Fi, ntanɛɛte, de badwonna.
5. Lua: to, bɔɔne, lusei, nagoro, lelara, bayaa, de tedwonna.
6. Kadiri: kaane, baro, kadiri dwoa, ka-kwɛɛro, katɔgɔ, yiŋinu, kayiiri, gwoori, de tedwonna.

Totoŋe 1.4 Pɔ se ko yi-m Maŋa (Turn Taking)

Ke na kikia yam na wo memaŋe dem wone to á bere daane

Kwei ko we n tɔge n wo gurupi dedwoŋi wone mo ye á laam lage á bwɛ woŋo se ba bere ko TV baŋa ne. Nɔɔno wolo na toŋe da to laam maa lare de nɔɔna batɔ ye o bwei ba bwia tayuu konto baŋa ne, 'Sikuuli bia balo na tigi sikuuli dem ne to gare balo na zege sɔŋɔ ne ba vei ye ba jwoori to.'

Á ná ke á bere kolo na wo baŋa ne to á ti, bwɛ na wonnu tento bobwea ko tɔge de á na wó pɔ se ko yi á maŋa to tei dé we pɔ se ko yi-m maŋa (turn-taking) to

1. Ŋwaŋa maŋem nyenyero tɔ mo balo na jei ba leiri bwia yam to mɛ ba toŋe?
2. Yetega taane maŋem nyenyero tɔ mo wolo na bwei bwia yam to mɛ o toŋe?
3. Maŋe ba daane n nii wɔ naa bera mo (wolo na bwei bwia yam to de balo na jei ba leiri to laŋa ne) mɛ taane nyenyero na maŋe to ba toŋe?
4. Taana yadwonna lɛɛne bwia de leira yam maŋa ne na?

Totoŋe 1.5 Tayum Taana na Maŋe to

Nii sinii kom https://youtu.be/KWiIihOxJ1M

Non-YouTube link: https://ghana.arocha.org/en/about-us/publications/videos/.

1. Bwɛ na dé na wó ke tei dé woli dé kateira yam ko tɔge bwia yanto leira yam baŋa ne to:
   a. Bɛ daanem yalei mo sabu-seŋa koom na wo maŋe to jega?
   b. Ma nyenyero telo na wo sinii kom wone to de n tetere boboŋa n ma-n toŋe, ta chwei selei n na wó tɔge da n pa nɔɔna lware we sabu-seŋa koom wó chɔge dé zoorem dem jei ye n wó ta-n zeini nɔɔna se ba na ywono ko baŋa ne n dare n ta de gɔmente dem se de che totoŋe dem konto.
   c. Se dé kwaane dé ke woŋo to, dé wó che wonnu telo Wɛ na pɛ debam to nenɛɛne na, teeni, sabu-seŋa, de tega na pae debam wodiu to mo se te yé chɔge. N wó ke tatɛ mo se te yé chɔge? Maana: N wó wane n popone

tɔn-zwɛ dem yiga de de kwaga maama se de na ti se n da-n jwoŋi tɔn-zwɛ dedwoŋi.

2. Botarebu-yum tɔ mo ba mɛ ba toŋe ko zege bobwea yam boboa ne ko vu ko yi ya kweila ne? Popone te n tiŋi.
3. N wó wane n ma botarebu-yum tem konto nɔɔ n ma-n ke bobwea tayuu kodwoŋi baŋa ne (Maana, kɔmpiuta wo ywono, se n ta-n ye badwoŋi ŋom, pipiu nɛ yiga veiŋa….)

EXTENDED READING

Kabellow, J. K, Omulando, C. and Barasa, P. L. (2019). Language registers and their influence in the instruction of English language in secondary schools in Kenya. *International Journal of Education and Research.* 7(9) 1-14.

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA

1. Ga lara yalo na wo kuri ne to.

   Kada: Hei Awɛ, ko nye de n ya-n dage n tetere kelase ne zem. Kolo kolo ba daane-m?

   Awɛ: Kolo kolo ba daane ne konto, Kada. A yuu mo yeini ko wae da yanto ni ne ye a yera bwona.

   Kada: Hmmm, n wae n di lanyerane n daare n nyɔ na dedɛ?

   stay up late studying.

   Awɛ: Chega to, aawo. A ba di kuni dedɛ, ko fɔge ko dae a na lage lela se a vu a zamese. A ta maa yeini a zamese a kweere tega.

   Kada: Konto ba lamma. Ta-n yei we, dé yezura yam jege ŋwaane nenɛɛne dé zamesem dem tei to mo. N ná ba doa ye n ba di n sui, ko wae ko jege daanem ko pae n yedaa kam.

   Awɛ: N tage chega mo. A boŋe we a yiga tere wonnu tedwonna baŋa ne mo?

   Kada: ɛɛn, kwaane se n ta-n di wodi-laao de, gwaane teeni bia de dwo-vɔɔro da. Tento pa se n yera swoja tiina bam damma.

   Awɛ: A ke lei, Kada. A wó ma n kwia yam a toŋe de yiseena. Yezura mo seene ya ye jejegero!

   Kada: Mo ko da! Pa na se dé taa nii dé tetere baŋa ne lanyerane se dé wane dé ke lanyerane sikuuli ne ye dé ta jege dam.

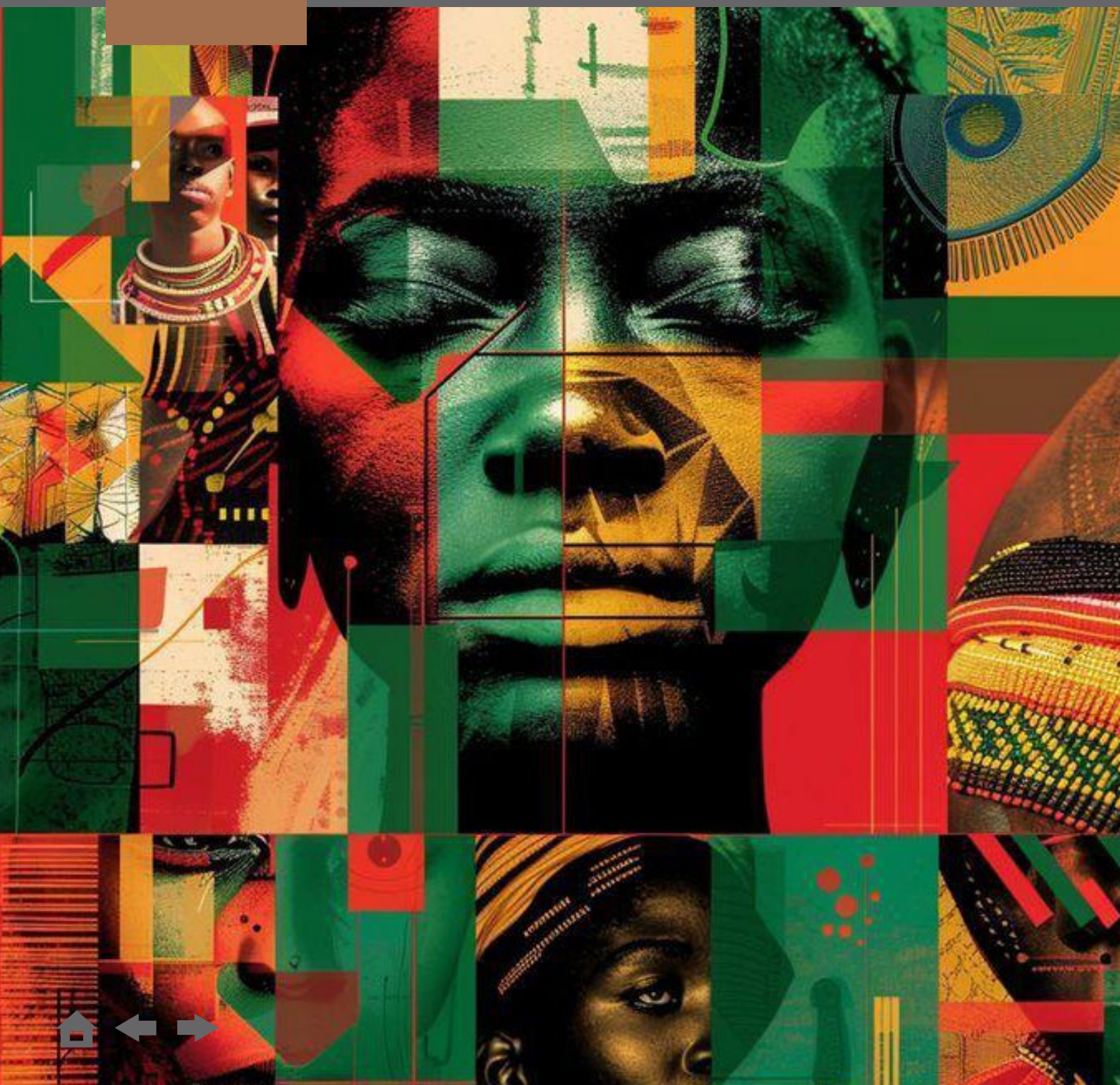
   a. Kɔ tetere chekke mo labaare dem ŋɔɔne ko taane?
   b. Boboŋ-kura yɔ mo wo labaare dem wone?
   c. Botarebia balo na mɛ ba toŋe to bere we taane dem ye yiseena taane mo naa dɛ maama taane mo?

2. Maŋe se ko veere pɔ se ko yi-m maŋa (turn taking) na ye kolo to de chwei selo n na wó tɔge da n ma-n ke ko to.

3. Ma botarebia balo na maŋe to n popone n ta daanem delo na wora Ghana kateira yalo ba na ke sabu-seŋa koom na wo maŋe to.

POPWARA SELEI TU

TAANE SƆƆRO KIKIA / FƆNƆLƆJI

ŋWAŋA

Fɔnɔlɔji (taane sɔɔro kikia)

BOBOOM

Popwara kanto twoŋi bene dedoa de bena yalei ne dé na zamese kolo Kasem taane sɔɔro tem baŋa ne to mo. Dé wó nii taane sɔɔro tem kikia yadwonna na toŋe de Kasem taane dem to, ye dé boboŋa wó taa wo sɔɔ nyenyego jirim kikia na toŋe tei Kasem taane dem wone to. Maŋa maama dé na wora dé bwoŋi botarebia, ŋwaŋa sɔɔro (vawola de kɔnsonanta) mo yeini te ba daane te mɔ botarebia bam. Dé ta wó bwɛ kikia yalo na ke ya dwei Kasem selabole yedaa kam to bobwea.

Boboŋ-kura

- Sɔɔ nyenyego jirim kikia yeini ko ke ko maŋe de ŋwaŋa sɔɔ na nye de kodwoŋi mo.
- Selabole yedaa ye kikia mo na pa se selabola naa botarebia na toŋe tei taane wone to tɔge ko chwoŋa.

TAANE SƆƆRO KIKIA (SƆƆ NYENYEGO JIRIM KIKIA)

Taane sɔɔro kikia memaŋa

Taane sɔɔro kikia ye maŋa kalo wolo na wora o ŋɔɔne to na wae o kwei sɔɔro o leiri tedwonna yuu ne ŋwaŋa ne to mo. Dé ta wó wane dé ta we ko ye wadɛ selo nɔɔno na yeini o ma o toŋe se ko pa se sɔɔro naa botarebia beeri ke mwale to mo. Taane sɔɔro kikia yam wae ya pɔɔre kuni belei mo, sɔɔ nyenyego jirim de selabole yedaa kikia. N wó yeini n maane wonnu tento dedoa dedoa n ná wora n ŋɔɔne taane yerane mo.

Taane sɔɔro kikia dwoa

Sɔɔ jirim (**Assimilatory processes**) ye taane sɔɔro kikia mo na pa se sɔɔ na bwola de kodwoŋi, ko beeri laam yeini ko ba ko nye de ko na bwola de kolo to mo. Kikia yanto mo pa se sɔɔro nyenyero wae te leira ko tɔge de te na zege te twɛ de sɔɔro telo botarebu wone to. Kikia yanto woli mo se dé lware wadɛ selo na cho sɔɔro na toŋe tei taane wone to, ye ko ta wae ko pa se taane dem wonnu tedwonna leira maŋa kadwoŋi ne. Sɔɔ nyenyego jirim kikia yam tɔge chwei dedɛ mo ya ke, nenɛɛne yalo na wo kuri ne to.

Ni gugurim (Labialisation)

Konto ye kɔnsonante na yeini de kwei ni gugurim nyenyego de woli nyenyero telo dento tetere na maŋe de jega ko tɔge de ba na ke de mɛ ni dem wone to mo. Konto yeini ko ke maŋa kalo kwaga vawola yam, nenɛɛne /u, o, ɔ/ naa vawole chichworo /w/ na tɔge kɔnsonante kwaga botarebu beeri maŋa ne to mo. Makke delo na mae de bere ni gugurim to ye [ʷ] mo. Maana: botarebia balo na saŋe to ne, dé wó na we ni gugurim wora ba beeri maŋa ne: kwaga [kʷaga], swei [sʷei], tu [tʷu], go [gʷo].

Momɔŋɔrɔ (Nasalisation)

Konto ye maŋa kalo ni sɔɔ na yeini ko zege ko bwola de momɔŋɔrɔ kɔnsonante to mo. Vawola mo yeini ya wae ya jiri momɔŋɔrɔ sɔɔro, amaa maŋa kadwoŋi ne, kɔnsonanta yalo keim maŋa ne vio na tɔge ni ko nuŋi to yadwonna de wae ya jiri momɔŋɔrɔ sɔɔro. Makke delo na bere momɔŋɔrɔ to ye [˜]. Maana, na [nã], mu [mũ], de yadwonna.

Vawola nimɔrɔ (Vowel harmony)

Kikia yanto ye maŋa kalo vawola yalo nyenyero na ba nye daane botarebu wone to laam na ba te ya nye daane ŋwaŋa nyenyego kodwoŋi baŋa ne. Kasem botarebia poponem ne, vawola yam yeini ya kuri ya ni mo ya zoore botarebia wone. Vawola nimɔrɔ wadaa kam ŋwaane, Kasem vawola fuga kam pɔɔre ya ke di selei ne mo, sɛte A de sɛte B. Sɛte A vawola yam mo ye /i, e, ʒ, o, u/; ye sɛte B vawola yam ye /a, ɛ, ɔ, ʊ, ɪ/. Kuni dedɛ, di selei sento vawola ba lɛɛne daane ko ná dage we botarebia balei mo ga gwaaane daane ba mɔ botarebu dedoa naa botarebu wom na dae Kasem botarebu chekke. Maana: bia, bwoŋi, sinuga, (sɛte A vawola yerane mo wo botarebia banto ne); kaane, sɔle, vole, (sɛte B vawola yerane mo wo botarebia banto ne de); botarebu, nikaana, (botarebia banto mɔɔnem wo tɔge vawola nimɔrɔ wadaa kam bɛŋwaane botarebia balei mo gwaane daane ba mɔ botarebia bam konto dedoa dedoa.)

Totoŋe 2.1 Sɔɔ Nyenyego Jirim Kikia Yam Memaŋa

1. Ke na daane batɔ batɔ á jeini gurupa ne, bwɛ na sɔɔ nyenyego jirim kikia yanto: ni gugurim, momɔŋɔrɔ de vawola nimɔrɔ ko tɔge de á na wó leiri bwia yalo na wo kuri ne to kikia yanto dedoa dedoa baŋa ne to.
   a. Bɛ mo yeini ko ke sɔɔro tem na wo botarebu wone to ne ko na bwɛ tei jrirm kikia yam dedoa dedoa ne baŋa labaare dem ne to?
   b. Abam wó wane á pa maana Kasem ne kikia yam dedoa dedoa baŋa ne na?
2. Ta na á leira yam á bere kelase dem maama.

Totoŋe 2.2 Sɔɔ Nyenyego jirim Lwarem

Jeini na balei balei, nii botarebia balo na wo kuri ne to se á daare á maŋe sɔɔ nyenyego jirim kikia yam na toŋe tei ba dedoa dedoa wone to. Ta na á na nɛ kolo to de kelase dem maama.

1. *Taŋgwam*
2. *Bam-pono*
3. *Tankɔlɔ*
4. *Keinseini*

[NB: Zenzamesa lelage na se ***á na maana á gwaane da***.]

Totoŋe 2.3 Ka-zamese Botarebia Beeri

Jeini na balei balei, zamese na botarebia balo na wo **Totoŋe 2.2** na wo baŋa ne to beeri, pa na se á boboŋa taa wo taane sɔɔro kikia yam baŋa ne.

TAANE SƆƆRO KIKIA (SELABOLE YEDAA KIKIA)

Selabole yedaa kikia Kasem taane dem ne

Selabole ye botarebu-chichworo mo.

Totoŋe 2.4 Selabola

N wó wane n yɛ botarebia banto wone n bere selabola yagera na wora to na? Warezoŋa; kambia; sem; kamankukwola.

Maana: Tampɔgɔ --- tam- pɔ - gɔ (selabola yatɔ)

Selabole yedaa kikia

Selabole yedaa kikia kom yeini ko jege woŋo se ko selabole baŋa ne taane wone.

Kikeeru tem konto tedwonna mo ye ka-woli sɔɔ botarebu wone, sɔɔ naa selabole lweem, sɔɔ naa selabole zega jei leirim, de tedwonna. Selabole yedaa kikia yam ye se ya pa botarebia balo dé na mae dé lare to mo ke ba totoŋa lanyerane. Ka ta pae botarebia bam jege yedaa, ko fɔge ko ye balo bam dé na jwoŋi dé nuŋi ta-gɛ ne to tɔge debam taane dem wadaa kam mo.

Sɔɔ naa selabole lweem (Deletion/Elision)

Sɔɔ naa selabole lweem ye taane sɔɔro kikio mo sɔɔro naa wonnu tedwonna na yeini te le botarebu wone maŋa kadwoŋi ne se ko pa se botarebu wom beeri ke mwale to mo. Kikio konto pa se botarebia bwoŋim ba chamma ye kolo na pa se keim dem konto ke to zege taane kikia wonnu dwi dwi baŋa ne mo, ne sɔɔro beeri de sɔɔro tem zega jei ne te na bwola de telo to mo bere sɔɔ nuŋim. Konto yeini ko ke dɛ maama taane wone mo, mɛ kom sɔɔro tedwonna na yeini te lwei te daare se botarebu wom beeri ke mwale mwale ye o kuri ta toore to. Sɔɔ lweem ke botarebia balo dé na mae dé lare dɛ maama taane wone to mo, dedaane botarebia balo dé na jwoŋi dé nuŋi ta-gɛ wone to. Sɔɔ lweem wae ko ke se ko pa selabole yedaa tɔge chwoŋa, ko fɔge ko dage n na lage n jwoŋi botarebia n nuŋi ta-gɛ wone. Ko wae ko leiri botarebu nyenyego de o yedaa. Sɔɔ lweem ke totoŋe delo na jege ŋwaane to mo se n wane n ni taane na toŋe yera yera tei jei dwi dwi ne dedaane de na leiri tei to, ko tɔge de nɔɔna naa kateira na mae de ba toŋe naa ba ŋɔɔne tei to.

Sɔɔ naa selabole lweem wae ko ke jei dwi dwi ne mo botarebu wone.

1. **Botarebu boboa ne (initial position)**

   Ko wae ko ke botarebu boboa ne maŋa kalo boboa sɔɔ naa selabole dem na lwei botarebu beeri maŋa ne to. Maana: ka-kɔlɔ --- kɔlɔ; garepunnu --- punnu; kalɔŋɔ --- lɔŋɔ, dé nae keini dento bu-balwa taane wone mo (bia na bobo se ba zamese taane) maŋa dedɛ.

2. **Botarebu tetare ne (medial position)**

   Konto ye maŋa kalo sɔɔ kom na lwei botarebu tetare ne to mo. Maana: kambi-balaŋa (‘a’ mo lwei), na-kamunu (‘ao’ mo lwei), chwo-zwono (selabola yalei ‘ro’ de ‘na’ mo lwei). Poponem de ŋwaŋa maŋa ne mo sɔɔ kom naa selabole dem yeini de lwei botarebia bam wone. Amaa, botarebia balo na saŋe to ne, ŋwaŋa maŋa ne mo sɔɔ kom yeini ko lwei: dae (‘g’ mo lwei).

3. **Botarebu kweila ne (final position)**

   Lweem dem yeini de ke botarebu wom kweila ne mo. Maana: sikuuli ----sikuu/sukuu, kali --- kal (jaw), saŋe --- saŋ, de yadwonna. Kikia yanto ke ta-gɛ botarebia jwoŋim ne mo, kolo ŋwaane Ghana taana yam dedɛ ne Kasem to, kɔnsonante ware de kweeli botarebu. Kasem ne, [m] sɔɔ kom yerane mo wae ko guri botarebu, se ko zaa na ye ŋwaŋa maŋa ne naa yuudwonna lara wone, kɔnsonanta yadwonna yam mae ya ŋɔɔna.

   Ta-n yei: *Bwɛ de á berena bam se ba woli se á ke botarebia maana yam á jege to* ŋwaŋa seeni. Popone ba ne dé na ŋɔɔne tei to; sikuuli - [siku:l]; sikuu/sukuu [siku:/ suku:]

Sɔɔ gwaanem / Segelem (Epenthesis)

Sɔɔ gwaanem / segelem ye taane sɔɔro kikio mo na yeini ko pa se sɔɔ gwaane botarebu wone se ko pa botarebu beeri wane ko tɔge taane dem wadaa naa se ko pa botarebu wom selabole yedaa kam tɔge chwoŋa. Ka-kwei sɔɔ ka-gwaane botarebu wone yeini ko pwɛ kɔnsonanta yalo na tɔge da kwaga ye ko wo maŋe to mo daane

se ko pa botarebu wom wane o bwoŋi lanyerane ('bucket' wó ji 'bɔgete', 'plate' wó ji 'pileiti'). Ka-kwei sɔɔ ka-gwaane botarebu wone yeini ko ta ke se ko che kɔnsonanta mo se ya yé kweeli botarebia taana dedɛ wone (Maana: '**ball**' wó ji 'bɔɔle', '**court**' wó ji kɔɔte). Se n ni ka-kwei sɔɔ ka-gwaane botarebu wone woli mo se n yɛ taane n ni tei de na mae sɔɔro de toŋa se ko pa botarebia beeri taa ye mwale to. Sɔɔ gwaanem / segelem kikio wae ko tui botarebu wom daa kalo maama ne de, nenɛɛne ko na ke tei sɔɔ naa selabola lweem kikio kom ne to mo taane wone. Kikia yanto ke ta-gɛ botarebia jwoŋim ne mo, kolo ŋwaane Ghana taana yam dedɛ ne Kasem to, kɔnsonante ware de kweeli botarebu. Kasem ne, [m] sɔɔ kom yerane mo wae ko guri botarebu, se ko zaa na ye ŋwaŋa maŋa ne naa yuudwonna lara wone, kɔnsonanta yadwonna yam mae ya ŋɔɔna.

Sɔɔro naa selabola zega jei leirim/tulimim (Metathesis)

Sɔɔro naa selabola zega jei leirim/tulimim ye kikio mo na yeini ko leiri sɔɔro naa selabola zega jei naa ko fɔge ko tigisa sɔɔro botarebia wone pa se ba beeri leiri. Kikio konto yeini ko ke ko tetere ne mo se ko pa taane dem leiri, ye konto ta wae ko jaane leira ko tui sɔɔro wadɛ selo na woli se taane ŋɔɔne de tɔge chwoŋa to baŋa. Sɔɔro naa selabola zega jei leirim/tulimim ye kikio kolo kom, wolo na ŋɔɔne to, na ke tei se ko pa botarebia beeri taa ye mwale naa boboŋa yam na yeini ya ke kolo to woli nɔɔno mo se o wane o ŋɔɔne lanyerane ye ko leiri taane dem, ne ko na kwei maŋa. Maana, dɛ maama taane wone, dé yeini dé ni nɔɔna na bwoŋi botarebia ba tusa/dwoora. Zenzamesa de berena ke daane se á beeri maana á kateira yam ne.

Totoŋe 2.5 Selabole yedaa kam kikia

Ke na daane bana bana á jeini gurupa ne. Bwɛ na selabola yedaa kikia yam na ye yalo to bobwea. Ka ye bɛ mo? Bɛŋwaane mo ka ke? Ta na á leira yam de kelase dem maama.

1. Bwɛ de n yuudwoŋi selabole kikia dwoa yalei yam na wo Kasem ne to bobwea.
2. *Popone selabole kikia dwoa yam dé na bwɛ ya bobwea to maana yalei yalei. Maana: "malaria" mo ba bwoŋi ba tusi ba we "maralia". Konto mo ye* sɔɔro naa selabola zega jei leirim/tulimim maana ne jwoori te leiri te zega jei botarebu wom wone o beeri maŋa ne.
3. Ta na á leira yam de kelase dem maama se á yɛ ya wone.

EXTENDED READING

https://www.slideshare.net/slideshow/phonological-processes-256405478/256405478.

https://en.wikipedia.org/wiki/Assimilation_(phonology)#:~:text=In%20phonology%2C%20assimilation%20is%20a,places%20of%20articulation%20are%20similar.

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA

1. Maŋe se ko veere taane sɔɔro kikio kom na ye kolo Kasem ne to.
2. Maŋe se ko veere taane sɔɔro kikia yam na wo kuri ne to na ye yalo to:
   a. Ni gugurim
   b. Sɔɔ naa selabole lweem
   c. Momɔŋɔrɔ
3. Popone maana yalei yalei n pa taane sɔɔro kikia yam na wo baŋa ne to.

POPWARA SETƆ TU

TAPUN-YUU DE TAPUN-SAŋENA

ŋWAŋA

garem

BOBOOM

Bene dedwe de bena yalei di sem ne, á bwɛ boboŋ-kura na wo tapane wone to bobwea. Bena yatɔ diga kam popwara dedoa ne, á maŋe á nii boboŋ-kura ywono lwarem ŋwaŋa wone ko tɔge de taana yalo na ye tayum to baŋa ne. Popwara kanto ne, á wó jwoori á nii boboŋ-kura na wo tapane ne naa lara wone to. Á ta wó taa bwɛ tapun-yum de tapun-saŋena bobwea ye á wó kwaane se á lware ya tapane delo ba na pɛ-m to wone naa nmo tetere na popone yalo to wone. Ywono kolo n na jege tapun-yuu de tapun-saŋena baŋa ne to wó woli-m mo se n ta-n wae n popone ye n lare lanyerane. Ko woli da, ko wó woli-m se n tigisi boboŋ-kura tapane wone ko zege yalo na tiini ya jege ŋwaane se ko vu yalo na jege ŋwaane se ko zeini kuri niiri tapane wone. Popwara kanto jege ŋwaane ka pae nmo, ko nam dage Kasem taane dem yerane zamesem baŋa ne amaa berem kateira yalo de na jege tapane poponem to ne de.

Boboŋ-kura

- Tapun-saŋena ye yalo na yeini ya tɛ taana se ya zeini tapun-yuu kom garem kateiri wone to mo.
- Tapun-yuu ye tapuni delo na tɛ jase boboŋ-kuri delo na wo garem kateiri wone to mo.
- Tapun-yum de tapun-saŋena nyenyero tem mo wae te pae ba lware ya tapane wone.

TAPUN-YUU DE TAPUN-SAŊENA

Boboŋ-kura na wo tapane wone to memaŋa

Ne n na maŋe n yei kolo to, boboŋ-kuri ye garem kateira yam na zege kolo baŋa ne chekke to mo. Se n wane n lware boboŋ-kuri delo na wo garem kateiri ne to, bwei n tetere bwia yanto: Bɛ mo ba tea ko ja ko vu nɔɔno wom, woŋo kom, naa boboŋe dem seeni? Boboŋ-kuri dem wae de wo garem kateiri dem daa kalo maama, amaa de yeini de wo tapuni delo na bobo garem kateiri dem ne to mo.

Ka-maŋe tapun-yuu memaŋa

Tapun-yuu ye tapuni delo dem na bere garem kateiri dem na tɛ boboŋe delo taane chekke to mo. Tapun-yuu kom yeini (amaa ko dage maŋa maama) ko ye tapuni delo na bobo garem kateiri dem to mo. Tapun-yuu kom jege se ko taa ye kukuanu mo ye

ko ta jege se ko pa boboŋ-kuri delo na wo garem kateiri dem ne to kuri mo nuŋi jase, ye ko ta tei se ko taa jege boboŋe delo poponno wom na lage se o bere to mo. Tapun-yuu kom jege se ko taa bwola naa ko taa wo tapuni delo na bobo garem kateiri dem to wo ne mo. Ko woli da, ko ye se ko taa vei de tapane dem maama tayuu kom mo se ko bere we te nye daane. Maana mo ye, tapun-yuu na wo garem kateiri ne tapane wone to, tayuu na ye "Sikuuli veiŋa nyɔɔre," tapun-yuu kom wae ko ye "Sikuuli veiŋa woli pae nɔɔna nae totoŋa yalo ŋweero na lamma to."

Ka-maŋe tapun-saŋena memaŋa

Tapun-saŋena yam na wo garem kateiri ne to mo pa se dé lware boboŋ-kuri delo na wo tapun-yuu kom wone to. Tapun-saŋena ke totoŋa nenɛɛne yanto yadwonna:

1. Woli se ya yɛ boboŋ-kuri delo na wo tapun-yuu kom wone to se de yalese.
2. Pae labaare zanzam nenɛɛne chega naa wonnu telo nmo na yei tapun-yuu kom baŋa ne to se te zeini ko.
3. Pae gareno wom wonnu telo na wó woli se o ni boboŋ-kuri dem kuri to ko tɔge de ya na wó maŋe se ko veere ya daare ya woli maana da to.
4. Ya ta pa se dé lware kolo ŋwaane ye taane dedwoŋi ye chega naa vwa to.

Totoŋe 3.1 Tapun-yuu de tapun-saŋena na ye kolo to

1. Ma n tetere botarebia n maŋe
   a. tapun-yuu na ye kolo to
   b. tapun-saŋena na ye yalo to
2. Jeini na balei balei, maŋe na tatei tapun-yuu kom de tapun-saŋena bam na nye daane to.
3. Ma abam na popone kolo to á ma á maŋe de á dwonna nyem.

Totoŋe 3.2 Tapun-yuu de tapun-saŋena tapane wone

1.
   a. Ke na daane batɔ batɔ á jeini gurupa ne.
   b. Ga na tapane kukua kam na wo kuri ne to.

      Tɔnɔ zamesem jege nyɔɔre chekke kolo ŋwaane ko woli mo se nɔɔno na ywono berem kateira nenɛɛne, Kasem, Jeilo, Ka-ni Chɔɔ de Yedaane zamesem baŋa ne, ye te jege wola te pae ba ba ŋwea ne.

      Tɔnɔ zamesem ta woli mo se sikuuli bia lware naa ba ke de ba yuudwonna na nuŋi jei dwi dwi ye ba maama laam wo sikuuli dedoa ne to, taa lage ka-ke daane ka-toŋe ye ba lare naa ba ŋɔɔne lanyerane.

Ko ta woli teo kwɛɛm ko tɔge de tɔnɔ zamesem na pa se nɔɔna jiri berena, dɔgeta tiina, gwaaro nɔɔna/teo kom yerena, de nɔn-yum tedwonna kateira yam ne.

c. Popone tapun-yuu de tapun-saŋena na wo muri yalei ye ya wo tapane dem wone to n tiŋi.

d. Ga tapane kukua kam na wo kuri ne to n tetere ne.

e. Zege labaare delo n na gage to baŋa ne n popone n tetere tapun-yuu n pa tapane dem.

A na jaane a boboŋa a jwoori bena morro bi, bia nogo de funogo (1990) ko taa vei maŋa kam ne, a yeini a guli wonnu telo ba déem na bere TV baŋa ne ye te ywomma to mo. Bena yam konto ne, a déem yeini a swoi se a taa nii Gambwɛ kwɛɛra (Akan drama) yadwonna ba na ke ya Ghana na tei TV totoŋa jeiga kalo to baŋa ne Wɛ dɛ tete ne maama mo. A lage 'Adadzewa' na ke o totoŋa yam tei kwɛɛra yam ne to – a yei chekke we wolo maama daama na nii kwɛɛra yam konto to de lage o taane. 'Adadzewa' daama na ke kolo kwɛɛra yam wone to jege ywoani lanyerane ye ko pa se a lage se a nii kwɛɛra yam a ti. A wae a gula 'Adadzewa' de keira bam badwonna daama na ke kolo maama kwɛɛra yam wone to. Ko daane amo we ba daa ba ke kwɛɛra yam konto, se yanto deém zaa tɔge ya woli kwɛɛra yalo Ghana tiina dedɛ na swoi ya niim TV baŋa ne to mo.

TAPUN-YUU DE TAPUN-SAŊENA LWAREM TAPANA WONE

Se-n wane n lware tapun-yuu de tapun-saŋena tapane wone to, nii ya dedoa dedoa nyenyero labaare dem wone. Tapun-yuu nyenyero tem tedwonna wae te ye tento;

1. Tapun-yuu tɛ boboŋ-kuri delo na wo garem kateiri dem wone to taane mo.
2. Ko yeini ko wo garem kateiri dem boboa ne mo, ko wora we maŋa kadwoŋi ne, ko wae ko tui garem kareiri dem kweila ne.
3. Ko jaane gareno wom boboŋa ko tui garem dem wone.
4. Ko meene ko tɛ woŋo naa wonnu tedwonna yera taane mo amaa n wae n yɛ ko wone se ko ta wonnu zanzam yera taane.
5. Ko puli boboŋe mo se tapuna yadwonna na wo tapane dem wone to laam zeini boboŋe dem konto.

Tapun-saŋena lwarem

1. Tapun-saŋena mo pae labaare se dé lware boboŋ-kuri delo na wo tapun-yuu kom wone to ko tɔge de ya na wó yɛ ko wone, pa maana ko baŋa ne ye ya maŋe ko memaŋa se boboŋe delo na wo tapun-yuu kom ne to yale.
2. N wó na tapun-saŋena garem kateiri dem tetare ne – tapun-yuu kom mo tui ko daare ko pae ya, ye yanto tui ya daare ya pae tapuni delo na guri garem kateiri dem to mo.

3. Tapun-saŋena yalo na yeini ya wo garem kateiri wone to wo muri yalei ye ya wo dwoni yana de.
4. Beeri taleirina de tacheiŋa nenɛɛne 'maana mo ye, ko woli da, kolo ŋwaane, ko maa pa se,' de yadwonna garem kateira dem wone.
5. Tapun-saŋena leiri bwia nenɛɛne 'bɛŋwaane? Tatɛ yerane? Ko guri tatɛ mo? De yadwonna.

Ta-n guli we tapun-saŋena mo pae cheigina labaare delo ba na lage to. N jege se n nii kolo gareno wom na maŋe o yei to mo (naa kolo o na yeiri to) n tayuu kom baŋa ne se n wane n ma tapun-saŋena yalo na maŋe to n popone, n daare n gwaare boboŋa yalo na dɔɔse daane to - tapun-saŋena ba zeini boboŋ-kura yerane, ya ta zeini daane mo.

Ka-ke-ka-nii Bwia

Popone tapun-saŋena yalei ko taa vei yatɔ boboŋ-kuri dento baŋa ne "Sikuuli veiŋa jege nyɔɔre chekke ko na tu totoŋa nam seeni."

Tapun-saŋena banto mo wó wane ya ma ya maŋe boboŋe dento se de veere de pa garena bam:

1. Nɔɔna balo dedɛ na kwei nɔɔna se ba toŋe de ba to lage balo bam na vei sikuuli to mo.
2. Totoŋa nenɛɛne nɛɛse, lɔɔ/taane dim, wonnu keim, de yadwonna, lage tɔnɔ ywono mo.
3. Totoŋa yalo ŋweero na lamma to yeini ya lage nɔɔna balo na vei sikuuli ba jege tɔnɔ ywono to mo, de badwonna.

Tapuna yanto dedoa dedoa zeini boboŋ-kuri dem mo ko tɔge de ya na pae gareno wom labaare delo na wó woli se o ni poponno wom na tɛ kolo to kuri.

Totoŋe 3.3 Tapun-yum lwarem

1. Jeini na á gurupa yam ne, ma na botarebia na wo muri bia yalei to á popone tapane tayum tento dedoa baŋa ne;
   a. Tetente dedwoŋi yaga ne
   b. Lui keim nyɔɔre
   c. Tɛkenwoloji / Ywono diinim (technology) ko leiri totoŋa yalo na wora faŋa to yuu ne
2. Popone boboŋ-kura na wae ya dwoi yatɔ to á nuŋi á tapane dem wone.
3. Kwei na á boboŋ-kura yam á ma á maŋe de gurupa yadwonna nyena se á daare á maŋe se ko veere kolo ŋwaane á na popone boboŋ-kura yam konto to.

Totoŋe 3.4 Ka-ma tapun-yuu de tapun-saŋena ka- toŋe

1. Jeini na á gurupa yam ne, ga na á daare á yɛ labaare dem na wo kuri ne to ko zege ywono kolo á na jega tapun-yuu de tapun-saŋena baŋa ne to.
2. Bere boboŋ-kuri dem, tapun-yuu kom, de tapun-saŋena bam.

Ko nuŋi faŋa to, wonnu dedɛ mo daane dwoa yalo na wo Ghana ne to gegana keim. Wonnu telo na jege daanem gegana keim baŋa ne to ye taane, wonnu telo na gilimi debam to, nabaara kikia dwi dwi, pɔletegesa, de nabiina pulim, wonnu tento maama mo gwaane daane. Dwi maama na wo teo kom daa kalo maama ne to jiri/bere mo. Konto bere we nɔɔna balo na wo dwoa yam dedoa dedoa wone to di wodiiru dwi dwi mo, ba tega yibia na ye tei to maa ye yera yera, ye ba jeeri nɔɔna na nuŋi dwoa yadwonna ne to dedaane swono de. Dwoa yam dedoa dedoa na beeri tei de ba na beeri ba vei mɛ to dage bedwe, nɔɔna de wonnu dwi dwi mo jaane leira yam konto ya tui. Ko woli da, ko dage fefeo se kateira yam dedoa dedoa taa wo gɔmente dedoa kuri ne, ye konto de mo jege daanem ko pae gegana dwi dwi keim. Wonnu tento de tedwonna mo jaane daanem te ba gegana keim dwoa yalo deém na wo Ghana ne to baŋa ne.

Source: Elebi, A. (2015). Indigenous Musical Culture in Ghana: A Contemporary Perspective. The International Journal of Humanities & Social Studies, 3(7).

Totoŋe 3.5 Tapun-yuu de Tapun-saŋena na sere daane tei to

Jeini na daane balei balei, ma na **Totoŋe** 3.4 leira yam á zeini á tetere, leiri na bwia yanto kuri ne to:

1. Tapun-yuu de tapun-saŋena toŋe bɛ totoŋa mo?
2. Tapun-dwoa yam konto jege nyenyero tɔ mo na nye daane?
3. Tapun-dwoa yam konto sere daane tatɛ mo?
4. Ko chamma se n popone tapun-yuu naa tapun-saŋena na maŋe to na? Bɛŋwaane?

EXTENDED READING

Perdsky, S. (2007). *Topic sentence: A writer's Education*. New Star Books.

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA

1. Tatɛ yerane mo boboŋ-kuri delo na wo tapane dem wone to ye de teiri de tapun-yuu kom?
2. Zuri yera n ga tapane dem se n daare n leiri bwia yalo na saŋe to

Ŋwea wonnu lara chwoŋa (social media) ye tatei ntanɛɛte naa kolo na tole didwonkwogo ŋone sem baŋa ne (application) to na pae pwola se nɔɔna lare ye ba pae daane labaare ye ba ta nae boboŋa yadwonna to mo. Ko ta ye chwoŋa kalo balo na mae te ba ke wonnu se ba da konto baŋa ba nii naa ba toŋe nyenyero, sinii, naa taana ba pae fara to mo.

Ŋwea wonnu lara chwoŋa kam (social media) kanto ye kalo na jege ŋwaane to mo taane ŋwaŋa de labaare jagem logo baŋa ne maŋa dedɛ. Ŋwea wonnu lara chwoŋa kam dwi dwi mo wora, ye ya ye chwei-ŋwe mo ko pae pipiiru, kwɛɛra, yiporo ywono, de nɔɔna tetere boboŋa keina. Te tedwonna mo kolo kom ba bwoi we, twitter, wazappe, facebook, Tetɔke, etc. Ŋwea wonnu lara chwoŋa kam jege nyɔɔre dedɛ ko pae debam nabiinu kolo ŋwaane ko zeini debam pae dé ni labaare ye dé maane wonnu na vei tei logo kom ne to lela. Pipimpiina de mae ba bwo ba zola. Berena de zenzamesa de tɔge da ba ke berem de zamesem ye ba lware wonnu tedwonna de.

Bwia

a. Ta-n yei boboŋ-kura yalo na wo labaare dem wone to ni ne.

b. Ma na boboŋ-kura yam yalo maama á ma á mɔ á tetere tapuna.

c. Bere na tapun-saŋena yam maama á daare á popone ya á tiŋi.

POPWARA SENA TU

BOTAREBIA MƆƆNEM CHWODƐ

TAANE DE DE TOTOŋA

KASEM TAANE POPONEM WADɛ

BOBOOM

Popwara kanto wó ke bobwea ka vu yiga se ko twoŋi bena yalei, POPWARA setɔ tu na ke bobwea yalo afegesa baŋa ne Kasem taane wone ye ka nii botarebia mɔɔnem chwei sedwonna ka woli da. Afegesa keim, ne dé na bwɛ bena yalei diga kam ne to, ko maŋe mɛ ya na tui botarebu wone (perefegese, sɔfegese, nfegese de sakumfegese) de afegesa totoŋa (jirim de gwaanem). Botarebia mɔɔnem chwodɛ, nenɛɛne botarebia wo wonnu gwaanem, botarebia gwonim, ta-gɛ botarebia jwoŋim, afegesa gwaanem, ka-bwoŋi-ka-tulisi, botarebu diga leirim, botarebu-chichwoaru gwaanem, de sedwonna ye chwodɛ selo dé na wó zane ye dé maŋe se se kura veere popwara kanto ne. Botarebia mɔɔnem chwodɛ ywono wó zeini-m Kasem botarebia de botarebia dwi maama yedaa lwarem baŋa ne. N wó wane n mɔ botarebia n tetere ne ye n maane ba di se-n ma ba n toŋe tei na maŋe to tapuna wone. Konto dae kolo na ke Ghana taana yam yerane wone amaa n wó wane n ma-n toŋe berem kateira yadwonna botarebia de yɛɛm baŋa ne.

Boboŋ-kura

- Botarebu-chichwoaru gwaanem ye tei botarebia badwonna boboa poponem nyenyero na kwei te ke daane te maa mɔ botarebu-doora to mo ye ba bwoŋim ye boboa poponem nyenyero tem na tigi tei to mo.
- Botarebia gwonim ye se n gwoni botarebu mo se o taa ye kukua ye o kuri wo leiri, amaa gwaanem ye ka kwei botarebia balei naa kɔgɔ chuchwoaru mo ka ke daane se tento laam mɔ botarebu-doora.
- Botarebu pulim ye ka puli botarebu-dooro mo, amaa afegese leem botarebu wone ye se n puli botarebu-doora mo n nuŋi balo na maŋe ba wora to wone ye n laam le afegese ba wone n yage.
- Taane nae botarebu-doora de nuŋi botarebia mɔɔnem chwodɛ ne mo.
- Botarebia mɔɔnem chwodɛ sem konto sedwonna mo ye botarebia twoŋim, botarebia gwaanem, ka-bwoŋi-ka-tulisi, afegesa gwaanem, botarebia gwonim/fɔm, de botarebu diga leirim, ko woli de sedwonna.

BOTAREBIA MƆƆNEM CHWODƐ

Chwodɛ sento mɔɔne botarebu-doora mo ko tɔge de se na wó ke leira yadwonna botarebu-dwoora baŋa ne naa se na wó gwaane botarebu-dwoora daane se ba ji botarebu-doora na jege kuri to. Maana, botarebu-dooro wó mɔ ko nuŋi ywo ne afegese {-m} na kwei de gwaane keimbotarebu ‘bere’ pa o ji ‘berem’.

Botarebia mɔɔnem chwodɛ dwoa

Chwodɛ dwi dwi mo wora na tɔge da ko mɔɔne botarebu-doora. Botarebia mɔɔnem chwodɛ sem sedwonna mo bwɛ se wo kuri ne tento.

Afegese gwaanem

Boboŋa Belesem Bwia

1. Ma deem zamesem dem ywono kom n ma-n toŋe, nmo nigi afegese gwaanem kuri pa ko ye bɛ mo?
2. N wó wane n pa afegesa yalo na sale botarebia to yadwonna maana na?
3. Leile, lware afegesa yam na wo botarebia bam ne to se-n popone ya n tiŋi.
   a. dia
   b. sae
   c. bereno
   d. durim

Ne n na maane kolo baŋa ne to, n wó na we afegesa yanto {-a, -e, -no, -m} mo wo botarebia bam wone. Botarebia balo na wo (a) de (b) ne to jege sɔfegesa na ye gwaanem afegesa mo. N jege se n guli we gwaanem afegesa ba pae botarebu diga leira. Botarebia balo na wo (c) de (d) ne to de jege afegesa mo na woli botarebu-kuru tem ‘bere’ de ‘duri’ ne. Botarebu wom ***bere*** (keimbotarebu) mo jigi ***bereno*** (yere), botarebu wom **duri** (keimbotarebu) de jigi ***durim*** (yere) mo.

Afegesa nam pɔɔre ya zege ko tɔge de ya na sale botarebu-kugu kom mɛ to mo. Mɛ afegese na wó wane de zege to ye **perefegese** (tu botarebu-kugu kom boboa ne), **sɔfegese** (tui botarebu-kugu kom kweila ne), **nfegese** (tui botarebu -kugu kom tetare ne) de **sakumfegese** (ko gilimi botarebu-kugu kom, bɛŋwaane ko kwei perefegese de sɔfegese maama bedwe baŋa ne).

Click https://www.ejal.info for further information.

You can also use the link below to get a detailed explanation.

http://dx.doi.org/10.32601/ejal.10219

Jirim (Derivation)

Konto ye afegese na sale botarebu-kugu boboa ne se ko maa mɔ botarebu-dooro ye botarebu wom laam ji botarebu diga kadwoŋi nyem. Maana, ka woli perefegese {*n-*} botarebu ne 'lei' to wó mɔ 'nlei' mo, sɔfegese {*-no*} na kwei ko sale de keimbotarebu 'saŋe' se-n mɔ 'saŋeno'. Botarebu-doora balei mo mɔɔne ye ba ye *nlei* de *saŋeno* mo.

Gwaanem (Inflection)

Maŋa kadwoŋi ne afegesa na woli da, botarebu wom diga wae ka ba leira amaa botarebu-doora mo dé mɔɔna. Maana, woli sɔfegese (-e) keimbotarebia wone nenɛɛne sa - sae, na - nae, ta - tae, de badwonna.

Botarebia twoŋim (compounding)

Konto ye ka mɔ botarebu-doora mo se ko maŋe de botarebia balei naa kɔgɔ na kwei ba gwaane daane se ba ji botarebu dedoa to. Botarebu-kuru telei naa botarebu-puna wae ba gwaane daane, ye ba laam mɔ botarebu-doora. Maana, **wɛ** de **yere** wó ji **wɛyere**. Botarebia balo na kwei ba gwaare daane to wae ba nuŋi botarebia di teiri teiri naa diga dedoa wone se ko maa mɔ botarebu-doora bam. Nii maana yam na wo kuri ne to.

1. **Keim** ko woli de **botarebu** - keimbotarebu
2. **Wɛ** ko woli de **diga** - Wɛdiga
3. **Ni** ko woli de **mɔrɔ** -nimɔrɔ
4. **Gare** ko woli de **lwei** - garelwei
5. **Bu** ko wolid de **balaŋa** – bu balaŋa
6. Manlaa + taŋa = manlaataŋa
7. **Yi** + **na** = yina
8. **Busankam** ko woli de **bia** - busankam-bia

N wó maane we botarebu twoŋim yadwonna wo gwaane daane se ko popone ne botarebu dedoa tei to ne maana yalo na wo (5) ne to 'bu balaŋa'. Botarebia badwonna de twoŋim ne, hafene mo yeini de wo ba laŋa ne nenɛɛne maana yalo na wo (8) ne to 'busankam-bia'.

N wó wane n boŋe n nii maana yadwonna na? Ta ya n bere n dwoŋi kelase ne.

Botarebia wo wonnu gwaanem (blending)

Konto ye botarebu-dooro mɔɔnem mo ko tɔge de ka kwei botarebia sapɛ selei ka gwaane daane. Konto kuri mo ye ka kwei botarebu dedoa naa balei sapɛ selei ka gwaane daane se se ji botarebu-dooro. Kikia yam konto mo ba bwoi we botarebu gwaanem to. Kuni dedɛ, botarebu gwaanem yeini ko mae ko toŋe lara yalo na dae yiseena naa ka-ma ka-tetere boboŋa ka popone baŋa ne mo se ko ja nɔɔna boboŋa ko vu wodonno baŋa ne. Botarebia gwaanem maana yadwonna mo tento kuri ne:

1. diyuu (diga +yugu)
2. sapwoŋo (sana + napwoŋo)
3. dinia (diga + nia)
4. sajɔŋɔ (sana + jɔŋɔ)
5. wodonno (woŋo + nadonno)
6. yeil-bɔɔ (yeili + bɔɔne)
7. takeira (tetɔgɔ + keera)
8. nɔn-diu (nɔɔno + diru)
9. nu-seŋa (nuga + naseŋa)

Selabole (botarebu) gwonim/fɔm (clipping)

Kanto ye maŋa kalo botarebia na gwoni/fɔ se ko ji botarebu-doora to mo. Ko ye botarebu mɔɔnem chwodea mo na pae botarebu fɔe o daare kukuanu ko tɔge de n na wó le selabola yadwonna n yage to. Botarebu wolo na fɔge o daare to ta maa jege kuri delo na maŋe de wora to. Botarebia balo na gwoni/fɔge to wae ba dae balo na maŋe se ba ma ba popone yiseena taana naa wonnu. Selabole (botarebu) gwonim/fɔm maana yadwonna mo ye:

1. kaa (kada)
2. Abu (Kakwarebu)
3. ma (nma)
4. Peo (Peoyere)
5. Siseiŋa (luusiseiŋa/sisein-nɔɔno)
6. dala (dapala)
7. kampwona (nakeimpwona)

Botarebia gwonim maana yalo na wo baŋa ne to bere we nɔɔna yera de wae ya gwona.

Botarebu diga leirim (Conversion)

Konto kuri mo botarebu wó wane o nuŋi **fɔɔre o zege** diga kadoa ne o zo kadwoŋi wone ye o poponem naa o beeri wo zage. Konto bere botarebia diga leirim mo ye o nyenyego laam wo leiri. Maana mo ye:

1. O **vwei** (kbt) wonnu tem. NAA O **vwei (yr)** dem luri mo.
2. Ba Ba **kuri** (kbt) nɔɔna se ba vu. NAA **Kuri** (yr) dem di bene bene mo.
3. Bebal-**bu** (ys) wom tega. NAA **Bu** (yr) wom di na?
4. **Buga** kam (yr) lumma. NAA Na bam **buga**(kbt).

Kwaane se-n ke maana yanto daane n nii:

1. Amo sɔŋɔ kom **kwɛ**. Naa Amo **kwɛ** a sɔŋɔ kom Wɛdɛ maama mo.
2. Ba ye **tɔɔna** mo. NAA Ba **tɔɔna** chekke mo.

Botarebu-chichwoaru gwaanem (Acronym)

Botarebia boboa poponem nyenyero tem yeini te kwei te nuŋi bobotarebia bam boboa ne mo se te maa mɔ botarebia. Konto bere we botarebia boboa poponem nyenyero tem mo kwei te gwaane daane te ma te mɔ botarebu-doora. Chwedea kanto woli mo pae wo-kenkagela naa labaare dedwoŋi beeri na dae mwale to gulim ke mwale yerane. *Berena de zenzamesa kwei chwei se ba ke ba tetere botarebu-chichwoaru gwaanem se ba taa mae ba guli wonnu tedwonna zamesem.*

Maana yadwonna mo ye:

1. bot. – botarebu
2. KADA – Kasem Developers Association
3. ie30u – (Konto mae ko guli zenzamesa mo sɛte A vawola yam lwarem baŋa ne)
4. AIDS -Acquired Immune Deficiency Syndrome
5. UNESCO-United Nations Education, Scientific and Cultural Organisation.
6. PIN-Personal Identification Number.

Kuni dedɛ, botarebu-chichwoaru gwaanem ne, ko yeini ko bwoi ne botarebu-doa mo tei se ko dae poponem nyenyero tem dedoa dedoa na ye tei to. Konto pae ko ba chɔge maŋa ye ko pae yera naa tacheiŋa beeri na chamma to ke mwale.

Ka gwoni afegese botarebu wone (Backformation)

Konto tɛ botarebu wo woŋo na nye de afegese to na wó gwoni ko yage to, ye konto de daa mɔɔne botarebu-dooro o kuri na ye de teiri naa o totoŋa na ye ya teiri to. Maana mo tento kuri ne:

Botarebu wom kugu (Original Word)	botarebu-dooro wom (Word created through backformation)
kadaa	daa
wia	wi
ntɔ	tɔ
ŋona	ŋo
kalwoa	lwoa
pia	pi
kwio	kwi

doa	do
tɔnɔ	nɔ

Ka-bwoŋi-ka-tulisi (Reduplication)

Konto ye chwodea kalo botarebu naa botarebu daa dedoa na yeini o tulisi ko tɔge de zam fee na ke se ko maa mɔ botarebu-doora to mo. Maana mo ye:

Maana	Botarebu	Ka-bwoŋi ka- tulisi (Reduplicant)
1	wele sele	welewele selesele
2	dedɔrɔ vole	dedwandɔrɔ volevole
3	kikeila kokwala	kikeinkeila kokwankwala
4	Kuri baŋa	kuri kuri baŋa baŋa

Ka-bwoŋi ka- tulisi ye botarebia mo na bwoŋi ba tulisi ye ba bere we kikia mo ke ya tulisi. Ko na tu yera ka- bwoŋi ka- tulisi baŋa ne, yera yam yeini ya leiri ya zo botarebia di-doŋa mo nenɛɛne yereseini diga kam ne. Ka-bwoŋi ka- tulisi nam ta bere woŋo na seene yia tei to mo. Maana: kuri – kuri kuri; dedɔrɔ - dedwandɔrɔ

Ta-gɛ botarebia jwoŋim/jenem (Borrowing)

1. Tɔge na-veili /lenke dento se-n daare n ta n leira yam n bere n dwoŋi kelase ne naa n popone se ko da nmo na nigi ta-gɛ botarebia jwoŋim kuri pa ko ye tei to.
2. Ke na gurupa gurupa se á ta ta-gɛ botarebia maana na wo Kasem ne to á bere daane se á ta daare á ta ba na ke tei ba ji Kasem botarebia to.

Maana mo tento se ko bere taana yadwonna botarebia na zo Kasem ne to:

Botarebia dé na jwoŋi ba Hausa ne to: Alabaase, alabareka, foora, kwoosa, maasa, kulukulu, banjera, laafea, …

Botarebia dé na jwoŋi ba Gambwɛɛne ne to: Kanea, karakara, kubei, nekaneka, peitwo, kakaduro, takworo, gadwogo, …

Nankane ne: nayoo,

Arabic ne: Leimuna, …

French ne: Kɔfee, …

Felim: pɛɛne, kɔppe, galam, …

Ta-gɛ botarebia lwonim (coinage)

Konto ye botarebu-doora naa ta-doora mɔɔnem mo na mae ko bere boboŋe doora de wodonno taane wone. Konto wae ko jege se ko ke de n na wó mɔ botarebu-dooro naa n leiri botarebia balo na maŋe ba wora to se ba maŋe de totoŋe dem. Botarebu-doora mɔɔnem ke se ko maa woli taane mo se de taa jege botarebia de pae leile wodonno telo na tu to.

Teibole dento na wo kuri ne to jege botarebia mo na jene ba zege taana yadwonna ne.

Lwonim botarebu (Coined word)	Kuri (Meaning)
Tiicha (teacher)	Bereno
Fwooni (phone)	De mae de bwoi nɔɔna ye de ta ke totoŋa yadwonna
Teibole (table)	Ba popone de baŋa ne mo ye ba ta wae ba zege wonnu de baŋa ne
Bɔgete(bucket)	de mae de mɔɔne na naa de ke wonnu tetem
Dɔgeta (Doctor)	O yɔɔre jaweena
Tii (Tea)	Na-lona ba na nyoa
Tiivi (Television)	Ba mae ba cheigi labaare ye ba nii nyenyero de baŋa ne
Fwoto (Photo)	nyenyego
Pɛnsele (pencil)	Bia na mae ba popona

NB: Kwaane na se-á woli maana yadwonna da bobwea maama kwaga se ko zeini kuri niiri.

Botarebia mɔɔnem na jege ŋwaane tei to

Botarebia mɔɔnem chwodɛ ye wocheɔ mo ko pae taane bero. Ba woli pae taane botarebia mo pula, konto pae balo na ŋɔɔne de to wae ba ŋɔɔne boboŋe-doora taane, wodonno keim wonnu jirim de kikei-doora. Konto mo pae lara zae ye ya poora. Botarebia mɔɔnem chwodɛ ywono zeini nmo taane botarebia zamesem baŋa ne mo ko tɔge de nmo na wae n ni ye n maŋe botarebia kuri de ba yedaa tei to. Ko kukuanu mo ye, ko ye natɔga na wae ka pae nmo taane botarebia pula to mo.

Totoŋe 4.1 Botarebia mɔɔnem na ye kolo to

1. Ma n tetere botarebia n maŋe botarebia mɔɔnem na ye kolo to.
2. Lelage botarebia mɔɔnem na jege ŋwaane tei Kasem ne to n bere nmo gurupi dem.
3. Ko na zege mɛ ko ba ko yi zem to, Tatɛ seeni mo Kasem taane dem leiri? Leira yam ye yalo na lamma to na?
4. Ta n leira yam n jege to n bere kelase dem maama.

Totoŋe 4.2 Ka lware botarebia mɔɔnem chwodɛ

Maane botarebia bam na wo kuri ne to se-n pa botarebia mɔɔnem chwodea(ɛ) na mɛ ko mɔ botarebu-dooro wom na wo teibole dem ne to. Boboa nyem kom mɛ ko ke maana mo ko pa-m.

BotarebuWolo ba Mɔɔne to (Word Created)	Botarebia mɔɔnem chwodea (Word formation Process)
Siseiŋa	*Botarebu gwonim (botarebu* luusiseiŋa *mo gwoni o chichworo o yage se ko mɔ botarebu-dooro)*
wodonno	*Botarebia gwaanem (Woŋo de nadonno mo gwaane daane – botarebia mɔɔnem chwodea kɔ mo konto?)*
Ta	
Wɛchwoŋa	
Worabaa	
Kukunkula	

Totoŋe 4.3 Botarebu-doora Mɔɔnem

Ma ywono kom n nɛ n nuŋi botarebia mɔɔnem chwodɛ ne to;

1. Á pɔɔre na á tetere bana bana á ke gurupa wone.
2. Popone na botrebia fuga á ma á ke maana ko tɔge de ka-bwoŋi-ka-tulisi naa ta-gɛ botarebia lwonim baŋa ne. Ta á leira yam á jege to á bere kelase dem.

3. Á jeini á gururpa yam ne, ke na kwɛɛra na vei de botarebu-doora mɔɔnem to. Nɔɔno dedoa dedoa maama wó bwoŋi keimbotarebu naa yere, ye wodwoŋi wom laam mɔ botarebu-dooro o nuŋi da.
4. Gurupi maama wó ta ba bere kelase dem botarebu-doora balo ba mɔɔne ba nuŋi kwɛɛra yam ne to. Maana: duri/wea/Nu (durim/wea ne/nuga, durina/kwea/nu-nakwe, dura/awea/nuŋi)

Totoŋe 4.4 Ka-ko kuri/ka ja ko chekke zamesem

1. Twori n nuŋi botarebia mɔɔnem chwodɛ sem na wo kuri dem ne to se-n ke zamesem se baŋa ne n vu yiga.
   a. Botarebia twoŋim
   b. Botarebu gwonim
   c. Botarebu-chichwoaru gwaanem
   d. Botarebu wo wonnu gwaanem
   e. Afegese keim
   f. Ta-gɛ botarebia jwoŋim
   g. Ka gwoni botarebu wone
2. Nmo lelagem dem jege se de woli wonnu tento mo da:
   a. Botarebia mɔɔnem chwodea kalo n na kuri to na ye kolo to (ka na toŋe tei to).
   b. Kwata kwata botarebia maana yanu chwodea kanto baŋa ne Kasem ne.
   c. Kolo ŋwaane nmo na boŋe we ko ke Kasem ne to.
   d. Se ko vu ko maŋe tatɛ mo nmo boŋe we chwodea kadwoŋi jaane wonnu zam naa wonnu leira ka tui Kasem taane dem ne?

EXTENDED READING

Read the following on the topics learnt for further knowledge.

https://www.scribd.com/document/665877593/coinage.(Coinage)

https://kseacademy.com/word-formation-processes/. (Word formation Processes)

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA

1. Ka-Jwoori Ka-maane boboŋa bwia ko tɔge de botarebia mɔɔnem. Pwɛ botarebia banto se-n zege kugu de afegesa (perefegese, kugu, sɔfegese) yera yera.

Botarebu	Perefegese	Kugu	Sɔfegese
yae			
ntɔ			
wonto			
kapeoyere			
dwonim			

2. Maane botarebia bam poponem na zwora ye ba wo tapane dem na wo kuri ne to se-n nii n daare n maŋe botarebia mɔɔnem chwodɛ sem na mɛ se mɔ ba to.

   Tiicha tu na wo kelase ne o bere to mo o nigi **fwooni** keira. O zane kelase dem maama o ja ye o wo nɛ de. O beeri konto maama ye **bakeir-bu** dedoa maŋe o tɔge **takworo** o dole fwooni dem o yage pwooni yiga ne o daare o zege konto **welewele**. O beeri **kelase** dem wo maama o ye o wo nɛ kolo kolo. O maa nuŋi o kwei o **siseiŋa** o viiri.

3. Popone botarebia banu banu botarebia mɔɔnem chwodɛ sento na wo kuri ne to baŋa ne. Bwɛ botarebia bam n na mɔɔne to na nuŋi botarebia diga kalo to bobwea de á gurupi dem.

   a. Botarebia twoŋim
   b. Botarebia gwonim
   c. Botarebu-chichwoaru gwaanem
   d. Botarebia wo wonnu gwaanem
   e. Afegesa keim

4. Mɔ botarebu-doora fuga Kasem ne n daare n ta ba n bere n yuudwoŋi se á gwaane daane á bere chwodea kalo nmo na mɛ n mɔ botarebia bam to.

POPWARA SENU TU

TAPUNI DEM

TAANE DE DE TOTOŋA

Botarebia de ba totoŋa tapuni wone

BOBOOM

Popwara kanto twoŋi wonnu telo á na zamese bene dedoa tu POPWARA sena de bena yalei tu POPWARA sena ne to mo. Ka tɛ tacheiŋa de ya dwoa taane mo. Popwara kam ta vei yiga ka ŋɔɔne wonnu telo na wo tapuna wone nenɛɛne yera, yereleirina de taleirina to taane. Ko woli da, ka bwɛ tapuni dwoa bobwea ko tɔge de ya totoŋa de ya yedaa na ye tei to. Ywono kolo n na wó na to wó zeini-m se n wane n mɔ tapuna se n daare n kuri yalo na maŋe to n ma-n toŋe tapane dwi maama poponem maŋa ne, de dɛ maama lara wone.

Boboŋ-kura

- Tapuni ye botarebia mo tu daane se ko tɔge taane mɔɔnem wadɛ na toŋe tei to se de wane de pa labaare delo na jege kuri.
- Tapuna na pɔɔre ya zege tei ko tɔge de ya na toŋe kolo to ye taane, fefeo, bwia de ŋwana mo.
- Tacheiŋa wae ya pɔɔre ya zege dwi dwi, yanto mo ye, yere tacheiŋa, keimbotarebu tacheiŋa, yereseini tacheiŋa, botarebia yedaane berem tacheiŋa, de keinseini tacheiŋa.
- Tapuna wae ya pɔɔre ya zege dwi dwi (ko tɔge de ya yedaa na ye tei to); yanto mo ye: tapum-mwalo, tapun-zwarro, de tapun-kuni.
- Takuku-dwoa yalei yam maa ye takuku-nabwona de takuku-dɛɛra.

TAPUNI DEM DE DE WO WONNU

Tapuni

Tapuni ye botarebia mo tu daane, de maa jege taankugu de keimbotarebu, ye de mae taane, bwia, fefeo naa ŋwana mo de bere boboŋe delo na wo de wone to. Ba mɔɔne tapuni se de tɔge taane dem wadɛ mo.

Tapuni nyenyero chekke

Tapuni jege nyenyero ye tento mo wo kuri ne

1. **De boboŋe dem veere**

   Tapuni dem kuri jege se de taa jege boboŋe na tage de toore mo, maana mo ye:

Kaduuni vei yaga. Dé yei tapuni dem na tɛ wolo taane to de o na vei mɛ to.

2. **De yedaa**

   Tapuni jege yedaa dwi dedwoŋi mo, ye kanto mo ye Taankugu Keimbotarebu Keimjwoŋinu (TKK), de tedwonna. Konto tɔge taane dem na jege wadɛ selo ko na tu tapuna mɔɔnem baŋa ne to mo. Ghana taana yam dedɛ ne, tapuna yedaa tɔge TKK mo ne kuri maana yam na bere kolo to

   a. Kaane wom kwei zwe sem.
   b. Veiru wom di gole dem.
   c. Naao kom chugi pia kam.
   d. Bia bam wo di wodiu.

3. **Poponem makka**

   Tapuni jege poponem makka nenɛɛne taane paare (.), kɔma (,), bwia gwola (?) naa ŋwana makke (!), kɔlɔm chichworo (;), de tedwonna.

   Maana: Bereno wom yeigi pɛɛne, tɔnɔ, de wurula.

Tapuni wo wonnu

Tapuni wo wonnu tem ye taamkugu (subject), keimbotarebu (verb), keimjwoŋinu(object), woseinnu(modifier) de taannaga(complement) ne ba na maŋe te memaŋa tei kuri ne to:

1. **Taankugu**

   Konto ye yere naa yereleirinu wolo na ke kikia yalo keimbotarebu wom na tɛ ya taane to mo. Ko ye bɛ naa wɔ tapuni dem na tɛ o taane to mo.

   Maana:

   a. **Bereno wom** pɛ tɛɛse.
   b. **Yutuŋu kom** bwori.
   c. **O** di mumuna mo diim tete ne.
   d. **A** baa vu sikuuli zem.

2. **Keimbotarebu**

   Botarebu wolo na bere kikio kolo taamkugu kom na wora ko ke to, naa ko na ye tei taamkugu kom yera ne to, mo ba bwoi we keimbotarebu.

   Maana: Zenzamesa bam mage bɔɔle; boŋo kom tega.

3. **Keimjwoŋinu**

   Yere delo naa yereleirinu wolo na jwoŋi keimbotarebu wom kikia yam to naa kikia yam na dwei wolo to mo ye keimjwoŋinu wom. Keimjwoŋinu wom ye nɔɔno wolo naa woŋo kolo taamkugu kom kikia yam na ke ko baŋa ne to mo. Keimjwoŋina dwoa yalei mo wora, yanto mo ye keimjwoŋinu yiga tu de keimjwoŋinu balei tu.

4. **Woseinnu / Yereseini**

   Konto ye botarebia balo na pae labaare dedwoŋi ba woli da ko ja ko vu taamkugu, keimbotarebu naa keimjwoŋinu seeni to mo. Ba maŋe te memaŋa, ba tɛ te na mae tei, naa ba pae dé lware botarebia badwonna kura tapuni dem wone. Konto wae ko ye yereseini naa botarebia badwonna de na wae ba toŋe yereseini totoŋa.

   Maana: Lɔɔre kamunu kom digiri. Botarebu ‘kamunu’ mo ye woseinnu.

5. **Taannaga**

   Ko ye botarebu naa tacheiŋi mo na pae labaare delo na jege ŋwaane to se ko pa tapuni kuri nuŋi jase. Konto wae ko ye yere, yereleirinu naa tacheiŋi delo na pae labaare ko ja ko vu taamkugu naa keimjwoŋinu baŋa ne to. Keimbotarebu zeinnu mo yeini o ba o daare o pa botarebu wom naa tacheiŋi dem.

   Maana: “Ba tiŋi o *pɛ* mo”, “O ye *nɔn-ŋom* mo.”

   Maana yanto ne, taannaga kam ye ‘pɛ’ de ‘nɔn-ŋom’ mo.

   Da chwoŋa kanto na wo kuri ne to n zo ntanɛɛte se n wó na labaare dedɛ taannaga baŋa ne.

   https://byjus.com/english/complement/

Tacheiŋa

N wó guli we n zamese wonnu ko tɔge de tacheiŋa na ye kolo to baŋa ne bena yalei maŋa ne. Ta kolo nmo na guli ko tɔge de tacheiŋi na ye kolo de tacheiŋi dwoa yam na ye yalo to n bere n gurupi dem nɔɔna.

Ma n leira yam n maŋe de taane delo na wo kuri ne to.

Tacheiŋi ye botarebu (bot.) mo naa botarebia mo tu daane ye ba ke totoŋe na jege kuri to tapuni wone, de nam ba jege taankugu de keimbotarebu. Tacheiŋi na zege de yerane, de ba jege kuri. Tacheiŋi tɔge de wo tapuni wone mo. Nmo wó na labaare dedɛ n nuŋi sinii konto wone: https://youtu.be/P5_OB5oKwxM

N ná ba-n wane n na 'Youtube' ne, ma konto: https://www.dailymotion.com/video/x93kxlg

Tacheiŋi Dwoa

N ta wó guli we dé bwɛ tacheiŋi dwoa bobwea bene delo na kɛ to ne. Nii sinii konto se ko guli-m kolo n na zamese to:

https://www.youtube.com/watch?v=3HPDFtZQ9ao

Ta kolo n na zamese tacheiŋi dwoa yanto baŋa ne to de n dwonna: yere tacheiŋa, keimbotarebu tacheiŋa, yereseini tacheiŋa, Botarebia yedaane berem tacheiŋa (Post-positional Phrase - PP), de keinseini tacheiŋa, ne ba na bwɛ ya bobwea tei sinii kom wone to de n gurupi dem.

Takukwi

Takukua ye botarebu naa botarebia mo tu daane ye ka jege taankugu (TK) de keimbotarebu ye ka kuri yeini ka nuŋi jase.

Takukwi dwoa

Jeini na gurupa ne, bwɛ na takukwi dwoa yam á na zamese bena yalei kelase diga kam POPWARA sena tu ne to bobwea. Laam ga kolo na wo kuri ne to.

1. **Takuku-dɛɛre**

   De ye takukua kalo na jege taankugu de keimbotarebu ye de ta tɛ taane na jege kuri to mo. Takuku-dɛɛre wae de zege de yerane nenɛɛne tapuni tei to. Takukua kanto dwi ná zege ka yerane ka jege kuri, n ba jege se n da-n ma botarebia naa btacheiŋa zanzam n maŋe ka memaŋa se ko pa ka kuri dem laam veere.

   Maana;

   i. A vei Kumasi mo.

   ii. Ba saŋe wodi-ywoŋo mo dɛ maama.

iii. Zaŋe!

iv. N wó di na?

2. **Takuku-nabwonu:** Takukua kanto ye kalo na baa wane ka zege ka yerane to mo bɛŋwaane ka boboŋe dem wo tage de guri. Ka jege taankugu de keimbotarebu amaa ka boboŋe dem wo tage de toore. Ba daa ta bwoi ka we takuku-nabwonu/ vɔɔm takukua mo. Ka jege se ka sale de takuku-dɛɛro mo se ka wane ka taa ye tapuni se ka yerane baa wane ka taa ye tapuni.

   Maana:

   a. A ná tua, (jege se ka sale de takuku-dɛɛre mo se ka boboŋe dem veere jase).

   b. Ba we, (jege se ka sale de takuku-dɛɛre mo se ka boboŋe dem veere jase).

   c. Alɔɔ na vei kara to, (jege se ka sale de takuku-dɛɛre mo se ka boboŋe dem veere jase).

Takukwi na wo tapuna wone to maana

1. **Tapum-mɔLɔ**

   Tapuni mɔlɔ jege takuku-dɛɛre dedoa mo. Maana:

   a. *"A vei sikuuli mo."*

   b. *"Ba leeni lein-ywoŋa mo."*

   c. "Sɔ-doŋo kom toa."

2. **Tapun-zɔgɔ**

   Tapuni dento dwi ne, leim taleirina mo yeini ya lei takuku-dɛɛra yalei naa yalo na dwoi konto to daane. Maana:

   a. *"A swoi saŋem mo, ye a nabɔ wom lage na yɛɛm."*

   b. *"Adoa dɔ mo, amaa Awɛ toŋe mo o poore tega."*

   c. Maana yalo na wo baŋa ne to, taleirinu wonto "ye" mo twoŋi tapuni dento, "*A swoi saŋem mo" de "a nabɔ wom lage na yɛɛm" daane.*

3. **Tapun-kuni**

   Tapun-kuni jege takuku-dɛɛre dedoa de takuku-nabwonu dedoa naa takuku-nabwona na dwoi dedoa to mo de wone. Takuku-nabwonu wom ware o zege o yerane se o taa jege kuri. Maana: "Wulim dem ŋwaane, a le a gɔrɔ kom mo." A le a gɔrɔ kom mo" ye takuku-dɛɛre mo, ye "wulim dem ŋwaane" maa ye takuku-nabwonu.

4. **Tapun-junjuu**

   Tapuni dento jege takuku-dɛɛra yalei naa ya na dwoi yalei to mo na mɛ kɔma, leim taleirina naa kɔlɔn chichworo de takuku-nabwonu dedoa naa kɔgɔ ye vɔɔm taleirina twoŋi se daane to mo de wone. De jege takuku-dɛɛra zanzam de takuku-nabwonu dedoa naa kɔgɔ mo. De jege tapuni zɔrro de tapuni kuni wo wonnu mo de wone. Maana: De o weela to de, o ti totoŋe dem, konto mo o kɛ sɔŋɔ."

“o ti totoŋe dem” de “o kɛ sɔŋɔ” ye takuku-dɛɛra mo, “De o weela to de” ye takuku-nabwonu mo ye “konto mo” maa ye leim taleirinu.

Kwaane se n yɛ tapuni delo na wo kuri ne to wone nenɛɛne maana yalo na wo baŋa ne to na bere tei to:

Dé kwaane mo se dé nuŋi dé kekare de ko de we doa mo nene to, ye konto yaa ywomma ko pae debam.

Takukwi nyɔɔre

Takukwi woli se:

1. Tɛ taana na dumma: Se pae debam taane na jege kuri ye dé wae dé yɛ ya wone chekke.
2. Pae tapuna yedɛ dwi dwi: Se woli poponna de balo na ŋɔɔne to se ba wane ba pa boboŋa dwi dwi tei ya maŋe to.
3. Bere yedaane nyenyego: Se bere yedaane nyenyego kolo na wora nɔɔna boboŋa na ye tei de wonnu na jege te ke to laŋa ne.

N na wane n ni takukwi na ye kolo to kuri, ko wó wane ko pa-n poponem de n ŋwaŋa wakia di baŋa ye n wae n lare lanyerane chekke.

Totoŋe 5.1 Tapuni

1. *Zuri yera n ga maana yam na wo kuri ne to se n guli we n wae n ba mae tapuna wo wonnu tena tem maama n toŋe bedwe baŋa ne. Maana: Nywoŋo kom di titwei balaŋa kam. Taankugu (Nywoŋo kom) + keimbotarebu (dia) + keimjwoŋinu (titwei) + woseinnu/yereseini (balaŋa kam).*
2. Jeini na balei balei, yɛ na tapuna yam na wo kuri ne to se á bere tapuni wo wonnu telo na wo ya wone to, bere taankugu, keimjwoŋinu, woseinnu / yereseini de taannaga.
   a. Kwotua kɛ sɔŋɔ.
   b. Kabira dedɔrɔ kom toa.
   c. Jei sem lamma!
   d. Busankan-pwola kam wo pɛ bakeir-doŋo kom tɔnno tedwonna.

Totoŋe 5. 2 Tacheiŋi

Gwaane de n yuudwonna kelase ne, bere na tacheiŋi dwi delo na ye botarebia balo na zwori to. Kuri na á nuŋi yere tacheiŋa, keimbotarebu tacheiŋa, yereseini tacheiŋa, botarebia yedaane tacheiŋa naa keimseini tacheiŋa wone.

Sɔ-dwoŋo kom **ta wo chɔge.**	
Dé wó taa jei ywo mo.	
*Kaane wom nii amo de **yi-nyɔna** mo.*	
Yutuŋu kom ye **dam yerane** mo.	
***Bia bam** ba leeni lanyerane.*	
*Baaro wom vei **gaao kom wone**.*	

Totoŋe 5.3 Takukwi

1. Jeini na gurupa ne bana bana.
2. Á wó wane á maŋe se ko veere takukua de tacheiŋi na sere daane tei to na? Ma na maana á maŋe á leira yam se ya veere á daare á ta ya á bere kelase dem.
3. Pɔɔre na abam bana bam wone balei balei. Gwaane de n dwoŋi, bwɛ na á nii takukwi sem na wo kuri ne to ye takuku-dɛɛra mo naa takuku-nabwona mo ko tɔge de á na wó bwei á tetere bwia yanto, “Ka tɛ boboŋe delo na toore to na?’

   a. Doa kam na nene to
   b. Dedaane kana wae to de
   c. A wó taa ye nadum
   d. Dé zamese chekke
   e. Busankam sem swoi ba nu
   f. A ná bega

TAPUNA DWOA (YEDAA)

Dé maŋe dé da yiga dé bwɛ tapuna dwoa bobwea maŋa kam dé zamese takukwi yera taane to. Konto ye se dé jwoori dé fɔge dé maane wonnu mo kukuanu.

Tapum-mɔlɔ

Ko ye tapuni dedoa mo na jege keimbotarebu tetere de wone, ye de ye takuku-dɛɛre mo. Maana: Bia bam ba lage wodiu.

Tapun-zɔgɔ

Tapuni dento jege takuku-dɛɛra yalei mo leim taleirina na leigi ya daane. Maana: Baara bam vei kara, **amaa** kaana bam vei yaga mo.

'Amaa' ye botarebu mo na wo takuku-dɛɛra yalei tetare ne se ya mɔ tapuni dedoa.

Tapun-kuni

Ko ye tapuni delo na jege takuku-dɛɛre dedoa de takuku-nabwom dedoa to mo ye vɔɔm taleirina laam ke takukwi sem daane. Maana: De ko de we doa ya nena. Ba vei yaga.

'De ko de we doa ya nena' ye takuku-nabwom mo, ye 'ba vei yaga' ye takuku-dɛɛre.

Totoŋe 5.4 Tapuna Dwoa (Yedaa)

1. Jeini na balei balei, yɛ na tapuni dwoa yam na wo kuri ne to wone se á daare á bere ya na ye dwoa yalo de ya yedaa. Bei bibeira takuku-nabwona yalo maama á na nɛ to kuri ne. Ta á leira yam á bere kelase dem maama. Maana: Yaga kaana bam maa vei chwoŋa. (Tapum-mɔlɔ - yereseini / woseinnu (yaga) + taankugu (kaana bam) + keimbotarebu (maa vei) + taannaga (chwoŋa)
   a. Zenzamesa bam maa vei beira mo, amaa berena bam maa vei ywono diinim jworo mo.
   b. A kwei paworo kolo ŋwaane wea kam tiini ka nye mo.
   c. Ba wora ba di wea wodiu mo.
   d. Kachana vei sikuuli.
2. Á na tage kolo á na popone to á bere kelase dem á ti, gwaane na daane á woli wonnu tapum-mwalo telo na wo kuri ne to wone se te ji tapun-kuni. Nii na maana yalo na wo kuri ne to se á de bere á na wó ke tei á pa tapuni zege tapum-mɔlɔ ne de ji tapun-zɔgɔ ye konto de wane ko ji tapun-kuni to.

   Maana: A swoi maasa (tapum-mɔlɔ) --> A swoi maasa, amaa wonto swoi kwoosa mo. (tapun-zɔgɔ)

   --> A swoi maasa kolo ŋwaane ya ywomma, amaa wonto swoi kwoosa mo. (tapun- kuni)
   a. Ghana ye te-laao mo.
   b. Bia bam kɛ sɔŋɔ.
   c. A wó ji nɔn-yuu.

Totoŋe 5.5 Tapuna mɔɔnem

Mɔ tapuna n tetere ne se ko tɔge de ya dwoa yalo na wo kuri ne to:

1. Tapum-mɔlɔ na tɛ Ghana wodiu taane.
2. Tapun-zɔgɔ na tɛ Ghana kura yalei taane.
3. Tapun- kuni na tɛ Ghana sikuuli veiŋa nyɔɔre taane.

TAPUNA DWOA (TOTOŊA)

Á maŋe á zamese tapuna dwoa yera taane ko tɔge de ya yedaa na ye tei to. Tapuna de wae ya pɔɔre ya zega ko tɔge de ya na toŋe kolo to. Dé laam wó nii tapun-dwoa ko tɔge de ya na toŋe kolo to mo:

Tapuni dwoa ko tɔge de ya na toŋe kolo to mo tento:

1. Tapuni na tɛ taane: Tapuni dento dwi tɛ taane na ye chega naa de na ba jege bobwea to mo. Tapuni dento kweeli de taane paare makke dem mo. Maana: Bia bam popone tɛɛsa mo.
2. Bwia tapuni: De ye tapuni delo dwi na bwei bwia to mo. Tapuni dento dwi yeini de kweeli de bwia makke mo. Maana mo ye: Zoŋa kam bɛ? N yere mo ye bɛ? Ko ye tɛ mo?
3. Fefeo tapuni: De ye tapuni dwi delo na fe nɔɔno se o ke woŋo to mo. Maana mo ye ‘Pa ne pɛɛne dem,’ Yé nyɔ na bam.’
4. Ŋwana tapuni: De ye tapuni delo na bere kolo na wo nɔɔno boboŋa ne naa ko na ye tei nɔɔno yera wone to mo. Maana mo ye ‘Dɛ dem zem zaa lamma!’ ‘Taane nam yi amo naa!’

Totoŋe 5.6 Tapuna totoŋe

1. Jeini na balei balei, ma na á tetere botarebia á maŋe tapuni dwoa ko tɔge de totoŋa to yana yam na ye yalo to.
2. Bere na tapuna yanto dedoa dedoa (taane, bwia naa fefeo) na ye tapun-dwoa yalo to:
   a. Teo kɔ mo ye te-fɔrɔ Ghana ne?
   b. Pe takworo kom, jaanja.
   c. Ghana wo nɔn-zwonnu teene dem san-yiga seeni mo.
3. Ga tapane kukwi selo na saŋe to. Yɛ n bere tapun-dwoa yalo poponno wom na mɛ o toŋe to de kolo ŋwaane o na mɛ ya o toŋe to. Maana: Maase dento zaa ywomma! Poponno wom mɛ ŋwana tapuni mo o toŋe kolo ŋwaane o lage se o bere we o wo pwoli mo.

- Poponno wom mae tapuna dwi dwi mo o toŋa ko tɔge de labaare delo o na lage se o pa nɔɔna ni to. Maŋa kadwoŋi ne tapuna yeini ya ye kukwi, maŋa kakam ne de ya maa ye dedwaaro, amaa ya yeini ya tɛ taane delo na toore to mo.
- Yé swei taane paare makke dem!
- N nigi na? Kania kam jege nɔɔna ŋwaŋa ywoo! A wó vu a ware o, n wó tɔge na?
- Gegan-keira balo na lage ba kwɛɛre kuri dem ne to ye balo a na swoi ba kwɛɛra to mo! Ba wó pa jeiga kam taa ywomma paa!

4. Jeini na balei balei, mɔ na tapuna yatɔ yatɔ ko tɔge de tapuni na toŋe kolo to dwoa yana yam na wo kuri ne to dedoa dedoa baŋa ne se á daare á ga á leira yam á bere kelase dem.
   a. Fefeo
   b. Taane
   c. Bwia
   d. Ŋwana

EXTENDED READINGx

- Follow the link below to get further information about objects of a sentence.

https://www.papertrue.com/blog/object/

- Read the document in the link for further knowledge on phrase types.

https://chompchomp.com/terms/phrase.pdf

https://www.needgrammar.com/res/pdf/phrases-with-examples-pdf.pdf

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA

1. Yɛ tapuna yam na wo kuri ne to se n daare n leiri bwia yam na saŋe to.

   - Bere ya na ye tapun-dwoa yalo.
   - Ta-n yei leim taleirina naa vɔɔm taleirina bam wolo ni ne.
   - Bei bibeiri takuku-dɛɛra kura ne bedwe yerane se n daare n bei bibeiri selei takuku-nabwona bam kura.

   a. Zenzamesa dedɛ nii ntanɛɛte baŋa ne mo.
   b. Dé nii sinii mo dé na yi sɔŋɔ to kwaga ne.
   c. Achana vei sɔŋɔ ye Adoa kɛ setɔɔ.
   d. Dé zare gwaaro tem, de ko de we doa nena.

2. Bere takukwi selo (takuku-dɛɛra de takuku-nabwona) na wo tapuna yanto dedoa dedoa wone to.

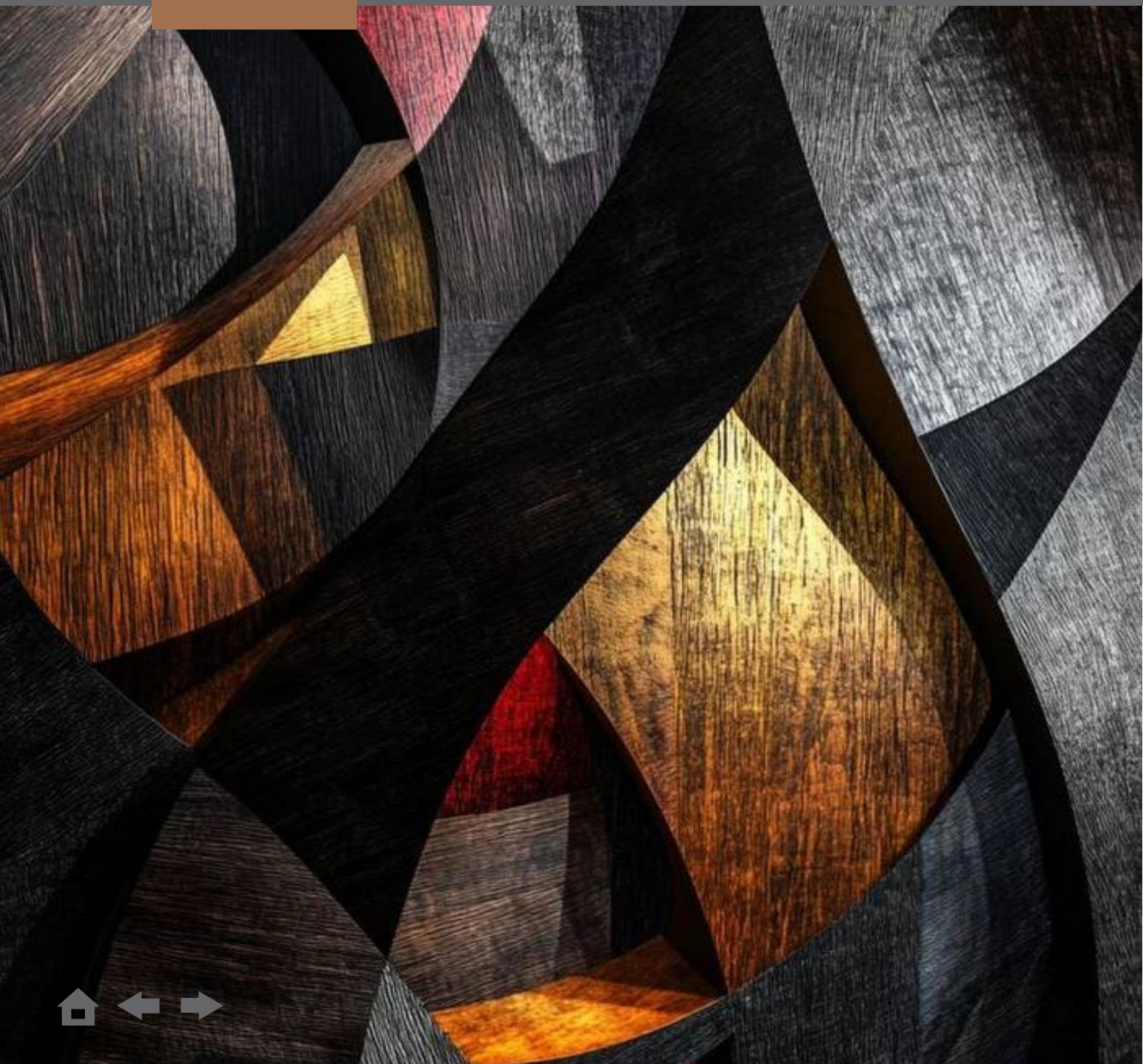
   a. A vei yaga kolo ŋwaane a ba jege dwo-bia.
   b. Chana kam zem ye mo pwoŋaa.
   c. De ko de we doa nena, jeiga kam nam ta ke ywoani.
   d. Tɔnɔ kom a na gage to ywomma.
   e. A ná zamese jeelim (berem kateiri) a ti, a wó nii sinii.

3. Leiri tapuna yam na wo kuri ne to se ya ji tapuni dwoa yalo na wo berakɛta yam wone to.

   a. Ghana ye te-laao mo. (bwia)
   b. Ghana teo kom yuu tu yere mo bɛ? (taane)
   c. A lage wola mo. (fefeo)

POPWARA SEREDO TU

GAREM DE PIPIR-TEↃ

TAANE DE DE TOTOŋA

tapane poponem, ni ŋwaŋa de poponem pipiriteƆ

BOBOOM

Popwara kanto twoŋi bene dedwe de bena yalei di sem POPWARA selo na ye Kasem taane dem ŋwaŋa pipiriteɔ to ne mo. Dé wó nii Kasem taane dem garem de de poponem pipiriteɔ. Popwara kanto wó da yiga ka nii garem dwoa (Ka-baane-ka-nii de Ka-zuri-yera-ka-ga), de garem nyɔɔre. Popwara kanto ne de, dé wó nii pipiriteɔ na ye kolo to, pipiriteɔ dwoa (botarebia baŋa pipiriteɔ/, tapane kuri niiri pipiriteɔ dedaane pipiriteɔ na ba tɔge wadaa), ko nyɔɔre de wadɛ selo na woli pipiriteɔ keim Kasem ne to. N na zamese popwara kanto n ti, n wó wane n gwoni tapane delo maama ba na pɛ-m to kukuanu ko zege ywono kolo n na nɛ Ka-baane-ka-nii de Ka-zuri-yera-ka-ga baŋa ne to n ta daare n ma ywono kolo n na nɛ pipiriteɔ baŋa ne to n ma-n pipiri ta-gɛ n ja-n vu Kasem ne naa n ma-n pipiri Kasem n ja-n vu ta-gɛ ne.

Boboŋ-kura

- Garem wae de ye se n ma-n lare n tetere, zamese, naa n toŋe.
- Ka-zuri-yera-ka-ga ye se n zane tapane wone mo se n na labaare dedwoŋi n na beera.
- Ka-baane-ka-nii ye se n ga tapane mo lela lela se n lware de na lage se de bere kolo / boboŋe delo chekke to.
- Pipiriteɔ ye chwoŋa kalo ba na tge da ba mae ba pipiri tapane naa lara taane na ye taane dedwoŋi wone ba ja ba vo dedem ne se garena wane ba nii labaare dem kuri to mo.

KA-BAANE-KA-NII DE KA-ZURI-YERA-KA-GA

Bena yalo na kɛ to ne, n maŋe n zamese garem na ye kolo to de garem dwoa yam de na ye yalo to. Popwara kanto ne, dé wó nii garem dwoa yalei mo kukuanu, yanto mo ye Ka-baane-ka-nii de Ka-zuri-yera-ka-ga. N na lage se n lware wonnu n vu yiga tayuu konto baŋa ne, jwoori n vu n nii bene dedwe diga kam POPWARA selei tu ne.

Garem dwoa

Ka-baane-ka-nii

Maŋa kadwoŋi ne, dé na wora dé gare tapane, ko yeini ko dage we dé lage se dé ni woŋo maama kuri mo labaare dem wone, amaa dé gare lela lela se dé lware labaare dem na lage se de ta kolo to mo. Konto mo ba bwoi we Ka-baane-ka-nii. Ka-baane-ka-nii nam ye n na wó dole n yia tapane wone se n lware boboŋe delo chekke de na lage se de bere to, de boboŋ-kura, de de yedaa to mo. Ka-baane-ka-nii woli garena mo se ba lware tayum chekke tapane dem wone, ba ni poponno wom boboŋe delo o na mɛ o popone labaare dem to kuri ye n ta ba-n chↃge maŋa.

Totoŋe 6.1 Ka-faŋe-ka-nii Ka-baane-ka-nii baŋa ne

1. TↃge nɛ sento n ma-n baane labaare delo na wo kuri ne to wone:
   a. Ga garem kateiri delo na tↃge yiga to de delo na kweeli to maama n ti.
   b. Ga botarebia balo na bobo de balo na kweeli garem kateira yalo na wo tetare ne to.
   c. Ma tayum, tayum balwa, poponem makka yadwonna, naa maane botarebia poponem na ye ba teiri (balo na zwori naa jeiŋi, balo ba na beigi bibeiri ba kura ne, de balo na popone de poponem nyenyero kamuna) to n ma-n zeini n tetere.
2. Beeri woyum tem.
3. Ma n tetere botarebia n popone labaare dem kukuanu.
4. Ti n yiga se n cheigi nↃↃna badwonna de nyem se n daare n bere mɛ ba na kwaane de mɛ ba na jege se ba fↃge ba nii to.

Pa na yezura sam dem totoŋa zola: Ko ye ŋwea de toone woŋo mo

Totoŋa zola yalo ba na mae ba toŋe yezura sam dem ne to jege kuri wonnu dedɛ ŋwaane mo – ya woli se ba lware jaweero telo na jege nↃↃna ye ba nae jaweero tem ko maŋa ne. Zola nenɛɛne magazina yalo ba na mae ba nii ba nae kolo na jege ko ke nↃↃno yera wone to (magnetic resonance imaging (MRI) machines, computed tomography (CT) scanners, ultrasound machines etc), woli yezura tontoŋena mo se ba lware jaweero telo na jege nↃↃno to lela. Ko woli da, yezura totoŋa zola yalo na tiini ya jege ŋwaane to woli mo se jaweena na yezura kolo ŋwaane ba na lware jaweo kom, ko wó pa se ba pa ba yↃↃrem delo na maŋe to, ye ko (wae) ko cho toone de. Totoŋa zola nenɛɛne ventilators, defibrillators, de dialysis magazina woli se nↃↃno taa ŋoe mo. Totoŋa zola yalo de na tiini ya jege ŋwaane to mo ye electrocardiogram (ECG) monitors, de magazina yalo ba na mae ba nii jaweena siu na ye tei de ba bochara na mage tei to woli mo se ba pa jaweeno wom teibim lela. Ko ta woli da, totoŋa zola na jege ŋwaane to pa se yezura tontoŋena tusim ba daga jaweena yↃↃrem baŋa ne ye ya yadwonna de woli tontoŋena bam se ba totoŋa yam taa vei lela, ko pa se ba ba daana ye ba wo pwoli de ba na yↃↃre ba tei to.

Yesↄↄra taane dem mo ye we Ghana ne, ba ba seene yia nↄↄna yezura niim baŋa ne, yezura sam dedɛ mo ba jege totoŋa zola yalo na jege ŋwaane to se ba ma ba yↄↄre nↄↄna. Totoŋa zola yam na tera to pa se yezura tontoŋena bam ware ba totoŋa ba toŋe lanyerane ye ko ta wae ko pa se jaweena toa. Ko ya wo maŋe se logo kom ywono laam na diini baŋa to, se asigiti kamuna yam yé taa jege totoŋa zola yalo na tiini ya jege ŋwaane to ye ya na tera kolo kolo ware ko ke asigita yam ne to, se ba ma ba jwoŋi nↄↄna ŋwea.

Dé lwoori gↄmente dem teeni se de pa sabu se ba yeigi yezura totoŋa zola ba pa asigita yam ne ba daare ba taa kwɛ ya maŋa maama. Ko dae se ba taa lↄ asigita naa yezura totoŋa jei ba woli da ye ba ba yeigi totoŋa zola ba pae ba se ba taa mae ba toŋa. Gↄmente jege se de pa yezura totoŋa jei selo na wo kateiri balwa bam ne to de selo na ba bwola de teo wo to mo totoŋa zola yalo na tiini ya jege ŋwaane to. Dé ta boŋe we teo kom na ke tigisim ko pa yezura totoŋa zola keim – se tigisim dem konto taa nae totoŋa zola yalo na wo yezura sam dem ne to niim, ya yeiga, de ya kwɛɛm se ko taa ye kolo na tiini ko jege ŋwaane Ghana teo kom ni maama wuu ne to. Ka-nii zola yam baŋa ne de ya kwɛɛm mo ye kolo keim na chamma Ghana ne, konto to ba wó popone ba zi jeŋa we totoŋa zola yam ba na wó taa nii ya baŋa ne de ya kwɛɛm se ko taa ye kolo ba na ke maŋa maama to gulim. Ba jege se ba korese tontoŋena bam mo se ba lware ba na mae totoŋa zola yam ba toŋe tei to, ya kwɛɛm de kolo na pɛ ya chↄge to. Konto baŋa ne, minisetere kom nan ii yezura wonnu baŋa ne to jege se ko lware ko na wó ke tei ko wane ko daŋe ko yia totoŋa zola yam baŋa ne se ba yé ŋↄ ya, ba ma ya ba toŋe ye ba kwɛ ya ba daare ba maase ba nii maŋa maama se ba lware totoŋa zola yalo ba na wó taa lage to se ba yeigi yanto.

Dé boŋe we ko wó zeini teo kom ne ba ya na mɛ tɛkenwoloji (technology) ba toŋe ko tↄge de ba na wó taa wo teo kom daa dedoa ne ye ba wae ba yↄↄre nↄↄna na wo jei sedwonna na ye yiga yiga to ne, yezura tontoŋena na wó vu ba yi nↄↄna ba zoorem jei ne ba yↄↄre ba to, de ba na wó tↄge ntanɛɛte baŋa ba woli nↄↄna se ba na yↄↄrem to. Dé nam jege se dé kwoori nↄↄna balo na wo Ghana ne ye ba wae ba mↄↄne totoŋa zola yalo ba na mae ba nii yezura baŋa ne to mo, se ba woli teo kom de ya keim se ko pa ya yeiga taa ye mwale mwale ye ya nam ta baa ta chamma. Ko jege ŋwaane se teo kom kwaane ko yeigi totoŋa zola ko pa yezura totoŋa jei sem maama Ghana ne, se ko woli se gↄmente dem na tiŋi jeŋa kalo ye ba pa ba tetere maŋa se Ghana tiina maama na teibim to, wane ko ke. Dé jege se dé pa konto taa jege ŋwaane ko pae debam mo se dé jwoŋi nↄↄna ŋwea, se nↄↄna dedɛ na teibim, se nↄↄna taa pae yezura totoŋa naga kam chega.

***Source**: Adapted from: https://graphiconline.com/daily-graphic-editorials/ghana-news-equipping-health-facilities-a-matter-of-life-and-death.html.*

Ka-zuri-yera-ka-ga

Maŋa kakam ne, dé yeini dé lage labaare dedwoŋi mo tapane dem wone ye ko dage fefeo se dé ga de maama. Ba bwoŋi garem dento dwi we Ka-zuri-yera-ka-ga mo. Konto ye se n ga tapane dem lela lela se n beeri labaare dedwoŋi mo de wone nenɛɛne botarebu-yum, tacheiŋa, chana da, yera, bwia yadwonna leira, de wonnu tedwonna. Ko woli gareno wom mo se o leiri bwia ye o ta lelage wonnu wone lanyerane o nia.

Totoŋe 6.2 Ka-faŋe-ka-nii Ka-zuri-yera-ka-ga baŋa ne

1. Zuri yera n ga tapane delo na wo kuri ne to se n daare n leiri bwia yam na saŋe to. Ma wonnu tento n zeini n tetere se ko woli se n zuri yera n ga lanyerane.
2. Yé zaŋe n ga botarebu maama. Weeni n beeri labaare delo n na lage to. Maana mo ye n na wora n beeri chana da, n yei we n wora n beeri nↃmba, chana, de /naa bene mo.
3. Nenɛɛne Ka-baane-ka-nii tei to, ma tayum, tayu-balwa, de poponem makka yadwonna n zeini n tetere.
   a. Bɛ mo pa se ko chamma se dé che bia yaarem Ghana ne?
   b. Boboŋa yↃ mo nↃↃna jaane ba ba se ya che kiki-balwaaro tento?
   c. 'CHRAJ' feilim ne to zege ko pae bɛ mo?
   d. Bia bera mo wo tabe ba vu sikuuli?
   e. Ghana ne, wadaa kↃ mo ba tiŋi se ka che bia yaarem?

Ka-che bia yaarem ye nↃↃno maama totoŋe mo

Diim na ye Paarem Chana kam da fuga yalei to mo Ghana tↃge ko gwaane logo baŋa maama teene dem wone se ba kwei dɛ ba zege da ba taa maa guli bia yaarem choom dɛ ye ba bobwea yam zege tayuu konto baŋa ne mo: "Dé nɛ yiga veiŋa, amaa dé ta wó ke dedɛ de woli da: pa na dé kwaane!" Dé na kwei dɛ dento dé zege da se dé taa mae dé guli to, ko ye fefeo mo se dé boŋe dé nii dé jaŋa kam na jege nyↃↃre delo to de daanem delo dé na wó jeeri to. Bia yaarem mo ta ye tayuu kolo ba na jege se ba nii ko baŋa ne chekke Ghana ne to, kolo ŋwaane ba fe bia dedɛ mo pa se ba toŋe ba daana mɛ na ba lamma to ne, ye ba ba pae ba chwoŋa se ba taa vei sikuuli ye ba ta daare ba pini ba.

Ko zege bena morro bia finnlei (2000) ne mo UN tiina tage ba we, logo kom baŋa maama jaŋa kalo ba kwaane se ko pa bia yaarem ti to wora ko di wↃnↃ to. Bia yaara choom lilia yam nɛ yiga veiŋa. Amaa, bena fenfee na kɛ to, jara, vuvuga, de momwa seem jaweo kom (COVID-19) pɛ yiniga ba ka ja diga tiina, nↃↃna dedɛ - ye konto fe bia dedɛ mo se ba jwoori ba zo yaara wone. Konto laam maa pa zem dé na jei tento to, bia nenɛɛne morro bi de fuseredo (160 million) mo wo logo kom baŋa ne ba yaara, konto zege ko pae bu dedoa mo bia fuga wone. Ne "Commission on Human Rights and Administrative Justice (CHRAJ)" na tage kolo to, se dé kwei dɛ dé zege da to, bia bena na ye yanu se ko taa vei fuga yarepɛ to ni na dwoi moro

dedoa de daŋa to (1.1 meleyↃ) Ghana ne to mo tↃge ba ke totoŋa yalo na bere we ba yaare to.

Ko ta woli da, dé kwei ko we bi wone, bia finnlei nana(28%) na jege bena yanto to mo ke totoŋa na bere we ba yaara ye bia finnlei de ko na dwoi chichworo fee (20.7) to mo toŋe mɛ na wo maŋe to ne. Ko ta tiini ko jege foone ko tↃge de taane delo na we, "bia nenɛɛne morro bia yanu (500,000) mo ba vei sikuuli, morro bia fuseredo nana de bia yanu (68,500) maa wo tabe ba vu sikuuli, ye bia bam morro bia yatↃ de finↃnↃ nogo (389,000)de maa yage sikuuli veiŋa." Konto jege daanem kolo ŋwaane bia yaarem jege daanem kamunu chekke mo teo kom kwɛɛm baŋa ne, ye ko pa se yiniga ba fↃge ka tia, ye ko ta pae dé kwaga kam ba jira ye nↃn-donno tem ba nae totoŋa ba toŋa.

Dɛ maama labaare tↃnↃ kom, de tage ko gwaane CHRAJ na tage kolo we "Ko lage se dé gwaane daane mo dé ke lela dé ja yaara yalo bia na yaare Ghana ne to dé ba ya kweila" wone mo. CHRAJ tage we, ko wora we Ghana tiŋi wadaa nenɛɛne logo baŋa maama tigisim dem na nii totoŋa baŋa ne to de Ghana wadaa kalo na cho bia yaarem to (2023–2027), ye logo kom baŋa ta ba nae yiga veiŋa bia yaarem choom baŋa ne. Se ka che bia yaara to, kolo logo kom baŋa na wó ke se ko da ko woli to ba daga. Kolo na tei pa se ko ke konto to mo ye we ba ware ba pa wadaa kam toŋe, naa ba maase wonnu ba nii, se ba daare ba pa balo na pae bia ke totoŋ-dɛɛra to waarem. Totoŋa yalo na nii ye ya cho bia yaarem dé kateira yam ne to ba jege zola de sabu kolo na wó woli ba se ba wane ba ke ba totoŋa yam lanyerane. Konto to, ko lamma se gↃmente dem de nↃn-yum tedwonna gwaane daane ba nii se wadaa kam konto toŋe se ba daare ba woli totoŋa yam konto dwi de sabu, totoŋa zola de tontoŋena se ko pa se ba wane ba ke ba totoŋa lanyerane.

Ko ta lamma se gↃmente dem pa dento tetere totoŋa yam jei sedwonna, nↃↃna balo na bere woywoŋo ye dé bwoi ba we, A-tei-a-tetere Tigisina (NGOs) to, de kateiri yiga tiina yedaane ke dam se ba wane ba che bia yaarem. Kolo na pa se ko chamma se ba che bia yaarem to mo ye yiniga, kolo ŋwaane to, yini-chera pa se diga kam tiina yia daŋe bia bam yaara baŋa ne mo se ko zeini ba, ye kateira yadwonna de nabↃrↃ kikia bere we bia bam yaara ye kolo na jege ŋwaane bɛŋwaane konto mo wó pa ba na ba jeŋa totoŋa.

NↃↃna laam popone mo ba bere we ko lamma se ba pa tiina, berena, de bia lware daanem delo na wora bia yaarem baŋa ne to se ba wane ba leiri ba toton-naga. Ko woli da, gↃmente dem jege se de zeini diga tiina balo na yaara naa ba bwona to dé kateira yam ne se ba zamese jeŋa totoŋa yalo na wó pa ba na ba ni wodiu to mo. Ko ta jege ŋwaane se dé taa maase se dé lware bia balo na yaare to, se dé daare dé pa ba wola yalo na maŋe to. Bia bam na zeina tei ko tↃge de ba na wó pa ba sikuuli zola de ba na wó pa ba zamese ba jeŋa totoŋa to. CHRAJ's tage de gↃmente de nↃn-yum tem maama se "ba pa se dé maane kolo maama na jege ko ke ko na tu bia yaarem baŋa ne to," se dé wane dé ke lelagem delo na maŋe to.

Dɛ maama labaare tↃnno tem sɛ we dé jege se dé ba daane mo se dé wane dé ja bia yaara dé ba ya kweila ye konto wó ke ko zege de na wó ba daane dé ke tigisina nenɛɛne bia yaarem choom tigisim se ba taa nii ye ba cho bia se chane yé yi ba, dé

wó wane dé woli se bia bam jwa taa lamma teo kom ne se ba nii se bu maama na yi sikuuli veiŋa se o vu ye ba ta baa pini ba. Pa na dé kwaane dé che bia yaarem dé daare dé pa chega chwei (rights) selo na nii bu maama baŋa ne Ghana ne to toŋe.

Source: Adapted from https://graphiconline.com/daily-graphic-editorials/ghana-news-combating-child-labour-is-collective-responsibility.html.

Ka-baane-ka-nii de Ka-zuri-yera-ka-ga nyɔɔre

Bobwea yam na wo baŋa ne to pɛ se dé lware we, ka-baane-ka-nii de ka-zuri-yera-ka-ga ye wakeeru telo na woli kuri niiri de ka-ga lanyerane to mo. Konto ŋwaane to, garena ná jege ka-baane-ka-nii de ka-zuri yera ka-ga wakeeru tem, ko pae ba wae ba gare lanyerane, bwoŋi botarebia pa ba toora ye garem dem tɔge chwoŋa ne garem dem na jege se de taa ye tei to.

PIPIRITEƆ

Pipiriteɔna ye kolo to

Pipiriteɔ ye se n pipiri tapane mo n zege taane dedwoŋi ne n ja-n vu dedem ne ye de kuri, de kikia yam na ke mɛ to, de labaare delo de na jege to wo leiri. Taane delo na bobo de ma de popone tapane dem to ye ta-dwoori mo ye tapane dem na pipiri de vu taane delo ne to maa ye ta-doore.

Pipiriteɔ nyɔɔre

Taane dem bobwea yam na bwɛ baŋa to ne, nɔɔno wó wane o ta we pipiriteɔ mo pa se taana yalei jege woŋo se ya ke daane, ko maa pa se nɔɔna dedɛ ni woŋo kuri, ko ta pa se nɔɔna na nuŋi teene dedwonna to wae ba lare ye ba ke de balo na wo nuŋi teene dem konto to naa ba ŋɔɔne taane na nye daane to se ba taa ke daane de zula. Pipiriteɔ na jege nyɔɔre delo to yadwonna mo tento:

1. Ko woli pa se logo baŋa maama lare daane: Pipiriteɔ mo pa se nɔɔna balo na ŋɔɔne taana dwi dwi logo kom baŋa ne to ni da taana.
2. Ka-lware da nabaara kikia: Ko pa se ba tɛ da boboŋa, lara (poponem de ni lara), ye ba bere ba ywono na ye tei to ko na tu ba nabaara kikia baŋa ne.

3. Pipiu: PipiriteↃ woli mo se teene taa wae de pipi da tei ne. Se n wane n lware n daare n ni wonnu telo na jege te ke logo kom baŋa teene dedwonna ne to kuri, tapana yalo na pipiri ya ta to jege wola chekke mo ya pa-m.
4. Sikuuli veiŋa de wonnu lelagem: Ywono kolo n na jege tapane dem ya na bobo de popone de taane delo nↃↃna dedɛ na ni to na pipiri de vu taane delo nↃↃna dedɛ na ni to wó woli mo se nↃↃna zanzam wane ba ga ye tapane dem konto ta wó taa zeini zenzamesa maŋa maama.
5. Logo baŋa teene dem yedaane: Tapana yalo na pipiri ya ta to wae ya jege ŋwaane chekke bɛŋwaane ya pa se gↃmenta de teene dedwonna lara mo vei lanyerane.
6. NↃↃna nae labaare ba gara: PipiriteↃ tapana pae dé ni labaare, dé nae totoŋa, ye ko pa se logo baŋa nↃↃna maama nae chwoŋa ba ke wonnu.
7. Ko pae dé ni da taane kuri ye dé jege da ŋwaŋa: Ba na pipiri taane ba ja ba vo taane delo nↃↃna dedɛ na ni to ne, ko pa se ba ni de kuri, ba sɛ ba pae daane ye ba ke daane.

PipiriteↃ dwoa

PipiriteↃ ye dwi dwi mo amaa dwoa yalo dé na mae dé toŋe kuni dedɛ to ye botarebia baŋa pipiriteↃ, tapane kuri niiri pipiriteↃ, de pipiriteↃ na ba tↃge wadaa.

1. **Botarebia baŋa pipiriteↃ (Word-for-Word Translation)**

   Ka-pipiri taane ko tↃge de botarebia kura na ye tei to tↃge botarebia bam dedoa dedoa kura na ye tei tapane dem wone to mo. Konto ba tↃge botarebia bam na mɛ ba toŋe tei tapane dem wone to, ta-gungwoli selo wone botarebia bam na wora to, naa wonnu telo na wó woli kuri niiri ta-doore dem wone to. PipiriteↃ konto dwi ba pae taane dem tↃge pipiriteↃ wadaa naa de kuri nuŋi lanyerane.

2. **Tapane kuri niiri pipiriteↃ (Meaning-Based Translation)**

   PipiriteↃ konto dwi pa se ta-dwoori dem kuri dem de kolo ŋwaane ba na popone de to jege ŋwaane mo taane dem pipirim maŋa ne se ko dae botarebia bam kura na ye tei dedoa dedoa to tapane dem wone. PipiriteↃ konto dwi tɛ nabaara kikia, taane yedaa naa de zamesem, dedaane taane wone wonnu telo na woli kuri niiri pipiriteↃ keim maŋa ne to taane mo. PipiriteↃ konto dwi mo nↃↃna dedɛ ke.

3. **PipiriteↃ na ba tↃge wadaa (Unduly Free Translation):**

   PipiriteↃ konto dwi ye taane pipirim delo na ba ke de tↃge wadaa to mo. PipiriteↃ konto ba tↃge ta-dwoori dem yedaa, de na popone kolo ŋwaane to naa de kuri dem wae de ye de yera kↃtaa. Ko wora we, pipiriteↃ na ba tↃge wadaa pa se taane pipirim ye mwale mwale, ko wae ko leiri taane dem kuri naa ko le labaare na jege ŋwaane to ko yaga. Ko wae ko mae ko toŋe jei sedwonna nenɛɛne, ka-ma-boboŋa ka-popone (creative writing) baŋa ne, pipiritɛɛna wae ba maŋe botarebia dedɛ naa ba tↃge chwei sedwonna ba ma ba toŋa ta-doore dem wone ko dwoni ta-dwoori dem ne ywo seeni. Amaa taane pipirim dento dwi wae de jege daanem pipiriteↃ kolo na jege yiseena (formal translations) to baŋa ne.

Totoŋe 6.3 Tapana pipriteↃ

1. Se n wane n pipiri tapane dedↃrↃ to, ko jege ŋwaane se n ga tapane dem maama mo se n lware kolo de na tɛ to.

   N na wó pipiri tapane to dae se n leiri botarebia balo na mɛ ba popone de to. Botarebia bam na saŋe da kwaga tei to wae ba leira, ye n ta wó nii tatei yera de nↃmbaaro na wó pipiri to. N ba-n wane n yↃↃre botarebia naa tacheiŋa yuu ne n pipiri ya, konto ŋwaane n wó ma wonnu telo na nye de te to, n leiri te yuu ne. Jeini na balei balei, pipiri na taana yanto na wo tapane dem wone to á ja á vu Kasem ne.

   a. "The Institute of Statistical, Social and Economic Research (ISSER) has released the Ghana Social Development Outlook (GSDO) Report 2024"
   b. "...youth unemployment remains a pressing issue."
   c. "NEIP, for instance, aims to create at least 10,000 sustainable businesses annually"

2. Jeini na gurupa ne, pipiri tapane dento kuri ne to se de vu Kasem ne. Ga na tapane delo á na pipiri to á bere kelase dem maama se ba bwɛ ko bobwea á daare á maŋe jase kolo na tei ye á ma pipiriteↃ dwi dem konto á ma á toŋe to.

   We Must Get Jobs for Our Youth

   The Institute of Statistical, Social and Economic Research (ISSER) has released the Ghana Social Development Outlook (GSDO) Report 2024, revealing that government initiatives to tackle youth unemployment since 2015 have been largely ineffective.

   Employment initiatives, such as the National Entrepreneurship and Innovation Programme (NEIP), Youth in Agriculture Programme (YiAP), and Nation Builders Corps (NABCo), have ambitious objectives.

   NEIP, for instance, aims to create at least 10,000 sustainable businesses annually through training, funding, and mentorship.

   While YiAP seeks to initiate youth into commercial farming, providing access to credit and improved incomes to drive food security and rural development, NABCo addresses graduate unemployment by developing youth skills across economic sectors and enhancing public service delivery. However, the ISSER study reveals that these objectives have not been fully met, and, quite frustratingly, despite these initiatives, youth unemployment remains a pressing issue.

   The report identifies two main causes: a mismatch between skills acquired through training and labour market demands, and a shortage of job opportunities to accommodate the growing number of young people entering the workforce. Furthermore, these initiatives often overlook youth interests, as training modules and job offerings are developed without input from the intended beneficiaries.

   To address this issue, the report suggests a multifaceted approach, including education reform, private sector partnerships, pre-employment support, and

promoting entrepreneurship. By aligning education with labour market needs and providing relevant skills training, Ghana can better equip its youth for the job market. Additionally, encouraging entrepreneurship and creating more job opportunities can help absorb the growing number of young people entering the workforce.

Source: Adapted from: https://graphiconline.com/daily-graphic-editorials/ghana-news-we-must-get-jobs-for-our-youth.html.

Totoŋe 6.4 Pipiri tapane n ja-n vu Feilim ne

Jeini na gurupa ne, pipiri tapane delo na wo kuri ne to se de vu Feilim ne. Ga na tapane delo á na pipiri to á bere kelase dem maama se ba bwɛ de bobwea á daare á maŋe jase kolo na tei ye á ma pipiriteↃ dwi dem konto á ma á toŋe to.

TEO WADƐ DE CHULLU (STATE LAWS AND TABOOS)

Boboom

Teo maama jege ko wadɛ de chullu mo pa se nↃn-bia bam tↃga. Teo kolo na wora ye ko ba jege wadɛ de chullu nↃↃno maama wó taa ke o na lage tei to mo. Konto nam baa woli se teo kom taa vei yiga. Popwara kanto ne, dé wó ni teo wadɛ de chullu na ye wonnu telo to ye dé ta ni wadɛ de chullu na jege wola yalo ko pa teo nↃn-bia de ko yiga tiina maama to.

Wadɛ ye be mo?

Teo wadɛ ye chwei selo teo kom tiina na tinji se ko nↃↃna ta tↃga se ko pa se ba taa wae ba zoore daane to mo. Teo kom wadɛ sem mo yeini se bere teo kom nↃn-bu maama na jege se o taa ŋwe o ŋwea tei se ko ye ja daane ko ba ko pa nↃↃna badwonna. Kuni dede teo kom yiga tiina mo yeini ba tiŋi wadɛ sem konto ye ko fe se nↃↃno maama taa tↃge se mo. Kasena jege wadɛ na cho nↃↃna se ba yé taa ke ŋweene, kampina, jara naa lwarem kikia dwi maama. Wadɛ sento mo woli pa se nↃↃna wae ba zoore daane teo kom wone de zurim. NↃↃno wolo ná chↃge wadaa, kotu jege se o na waarem mo. Faŋa to, nↃↃno déem ná chↃge teo wadaa, ba yeini ba saŋe kotu pɛ sↃŋↃ ne mo se o di o taane naa o sareya. Pɛ wom de o nakwa mo yeini ba di nↃↃno wom sareya yam. Ba ná di o sareya yam ye o ná toa, pɛ wom laam wó pa-o waarem delo na maŋe de o na chↃge kolo to. Pɛ wom wae o pa se nↃↃno wom pa varem neneene naao naa pia. Pɛ wom ta wae o pa ba fere nↃↃno wom naa ba zeili o se-o nuŋi teo kom wone. O nam ta wae o pa se ba tↃↃle kotu ba yage. Leile konto, kuni dedɛ ba yeini ba ja nↃↃno wolo na chↃge wadaa to ba vo

feila kↄↄte mo se o di daa baŋa. Pwa ta di taana amaa ko dage taane maama mo ba jaane ba vei pɛ sↄŋↄ. (Kasena Nabaara Kikia, 2024: pg. 151)

PIPIRITEↃ WADƐ

Ka-jwoori ka-fↄge ka-nii pipiriteↄ na ye kolo to

N guli kolo dé na zamese maŋa na kɛ ko to ne tↄge de pipiriteↄ memaŋa, ko dwoa, de ko nyↄↄre baŋa ne to na? Ta kolo n na guli to lela lela de n yuudwonna bam kelase ne.

Pipiriteↄ wadɛ

N jege se n tↄge wadɛ sedwonna mo n na lage n pipiri taane n ja-n vu dedwoŋi wone. Pipiritɛɛna na tↄge wadɛ sento, ba wó wane ba pipiri taane se de taa tiini de lamma ye labaare delo de na tɛ to ye bedwe mo de ta-dwoori.

Wonnu tento mo ye pipiriteↄ wadɛ sem sedwonna:

1. Ta-n yei taana yam maama yalei: Ta-n jege ywono taana yam maama yalei wone se n kuri botarebia balo na maŋe to n na wora n pipiri taane.
2. Ko maŋe daane (Accuracy): Pipiri ta-dwoori dem se de kuri, de na tɛ kolo, dedaane kolo ŋwaane ba na popone de to taa ye bedwe de ta-doore dem.
3. Taa jege chega (Fidelity): Kwaane se n tↄge ta-dwoori dem kwor-taŋa kam, dedaane de na popone tei, de tapane dem boboŋe dem na ye delo to, n ma-n pipiri taane dem.
4. Veerem (Clarity): Kwaane se n pa tapane delo na pipiri to kuri toore ye de ye mwale se n ni de kuri.
5. Ka-taa-nege-da Nabaara wonnu (Cultural sensitivity): Ta-n yei nabaara kikia na sere daane tei to se n daare n ke pipiriteↄ kom se ko da chwoŋa.
6. Taane kuri niiri (Contextual understanding): Kwaane se n ni ta-dwoori dem na tɛ kolo to kuri se n wane n pipiri taane dem se de da chwoŋa.
7. Ka-ta-ye bedwe (Consistency): Ma botarebia balo n na mɛ n popone to n toŋe ko chwoŋa ne n daare n tigisi taane dem lanyerane.
8. Ta-gungwoli (Idiomatic expressions): Pipiri ta-gugwoli, taana yalo na ba seene yia de nonoga taana se ya da chwoŋa lanyerane.
9. Tapane dem cheigina/ garena (Target audience): Ta-n yei tapane dem cheigina/ garena bam taane, ba nabaara kikia, de kolo na jege ŋwaane ko pae ba to.
10. Tapane dem na popone tei de de kwor-taŋa (Style and tone): Yé pa se ta-dwoori dem tapane dem na popone tei to de de kwor-taŋa kam jei.
11. Ka-fↄge ka-ga ka-deimisi (Proofreading and editing): Fↄge n ga n daare n deimisi tapane delo na pipiri to se mɛ tusim na wora to se n ja-n zege se de yↄↄre.

Totoŋe 6.5 Pipiriteↄ wadɛ

1. Jeini na balei balei, tigisi na pipiriteↄ wadɛ sem á zege dedoa ne ko taa vei fuga dedoa, wadaa kalo na tↄge yiga to taa ye kalo na tiini ka jege ŋwaane to ye kalo na kweeli to ye wadaa kalo na ba tiini ka jege ŋwaane wadɛ sem maama wone to, ma n ywono popwara kanto ne de kolo n na zamese bena yalei diga kam wone to n toŋe.
2. Laam nam nii ŋwaŋa (oral) pipiriteↄ kolo á na zamese bene dedoa diga kam ne to – wadɛ sem na tigisi tei to leiri mo naa se ye konto mo tata?
3. Ga na á leira yam maama á bere kelase dem se ba bwɛ ya bobwea.

TA-GUNGWOLI

Ta-gungwoli ye tacheiŋa yalo na jege nonoga taana ye ya kura ba tigi jase to mo. Ta-gungwoli sento pipirim mo fↄge ko chamma ko na tu ta-dwoori dem de ta-doore dem maama pipirim baŋa ne. Ko lage se n ta-n jege ywono mo chekke taana yam yalei maama baŋa ne.

Maana, Kasem ne, n na we N ni ba jege sworo kuri de Feilim bere we 'mouth is not slippery', amaa Feilim ne, de kuri chekke ye 'you speak nonsense / nastily' mo, ye dento kuri nye de Kasem ne de, ta-gungwola kam konto kuri bere konto mo.

[NB: Berena de zenzamesa ke na maama yayam ta-gungwoli naa nonoga taana baŋa ne se ko woli kuri niiri.*]*

Totoŋe 6.6 Ta-gungwoli

1. Jeini na batↄ batↄ á gwaane daane á nii ta-gungwoli sento:
   a. Bia jaane ba di mo se ba ba jaane ba tea.
   b. Momwɛ na gaale ni ko ba lamma.
   c. To se n dwoŋi to mo ye kwɛɛra ywoani.
   d. Ba ba yage kukula yiga ne ye ba gwooni ka veiŋa.
2. Ta-á yei se-á
   a. lware na ya kuri chekke se (beeri nay a kura, ke lelagem á na yeiri)
   b. lage na ya na nye de yalo to Feilim ne se á maa toŋe.

EXTENDED READING

Kirsten Malmkjær and Kevin Windle (2011). The Oxford Handbook of Translation Studies, Oxford University Press (Online Edition)

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA

1.

a. Baane atekele / tapane dento wone se n le boboŋ-kura de wone.

b. Zuri yera n ga tapane dem se n na wonnu ternto

   i. Ba na mae varem de kɔnɔ ba ke kolo to

   ii. Chwei selo ba na tɔge da ba mae ba ke leile varem de kɔnɔ to.

   iii. Daanem delo ba na jeeri varem de kɔnɔ baŋa ne to.

c. Ma tapuna yana, popone tapane dem kukuanu.

Varem de kɔnɔ ye se dé toŋe tega kam baŋa ne mo, dé du wonnu naa dé jeiri teeni, dé daare dé ke vara kɔnɔ na wó pa debam wodiu, bobɔɔro, de wonnu tedwonna na woli se dé taa ŋoe to. Dento mo ye totoŋe delo na jege ŋwaane ye nabiina toŋe de ba daane chekke ba ŋwea ne, ye de pae dé ywono vei yiga de daare de jaane leira de tui to. Varem de kɔnɔ ye ka-va wodiiru nenɛɛne kamaana, mumuna, banchea, pea, sunuga, ko woli de teeni bia, dwo-vɔɔro, de vara nenɛɛne naane, bone, peeni, cheeni de suni mo. Yiporo na tu to, nɔɔna laam tɔge leile chwei sedwonna nenɛɛne ka-pore na de ka-ko pɔmpea ka-ma ka-yage wonnu, ye ba ta mae popwanno de liri dwi dwi mo ba toŋe se wodiiru tem ke lanyerane. Ghane de nɔn-zwonnu teene dedɛ ne, varem de kɔnɔ mo ta ye totoŋe delo na pae nawuura naa kateiri balwa dedɛ ya ni wodiu. Varem de kɔnɔ woli chekke mo se pipiu keim na yiga veiŋa, se wodiu de taa wora ye nɔɔna de nae totoŋa teene delo na ke totoŋe dem konto to ne. Amaa, daanem delo na wora varem de kɔnɔ totoŋe dem wone to ye tega yibia leirim, totoŋa wonnu/zola tera naa ya ba ya muri. Wodiiru tem tiga jei tera ye vala bam de ta ba nae yeilla ko maŋa ne. Dé na wó ke kolo se ko woli varem de kɔnɔ kikia to jege ŋwaane lanyerane se ko pa wodiu taa wora maŋa maama ye ko cho tega kam baŋa se ka taa lamma.

Source: https://chatgpt.com/share/68932561-7f8c-800e-bb96-d0b3cfb4b1d5.

2. Maŋe pipiriteɔ na ye kolo to Kasem ne.

3. Maŋe kukuanu pipiriteɔ dwoa yanto na ye yalo to:

a. Tapane kuri niiri pipiriteɔ

b. Botarebia baŋa pipiriteɔ

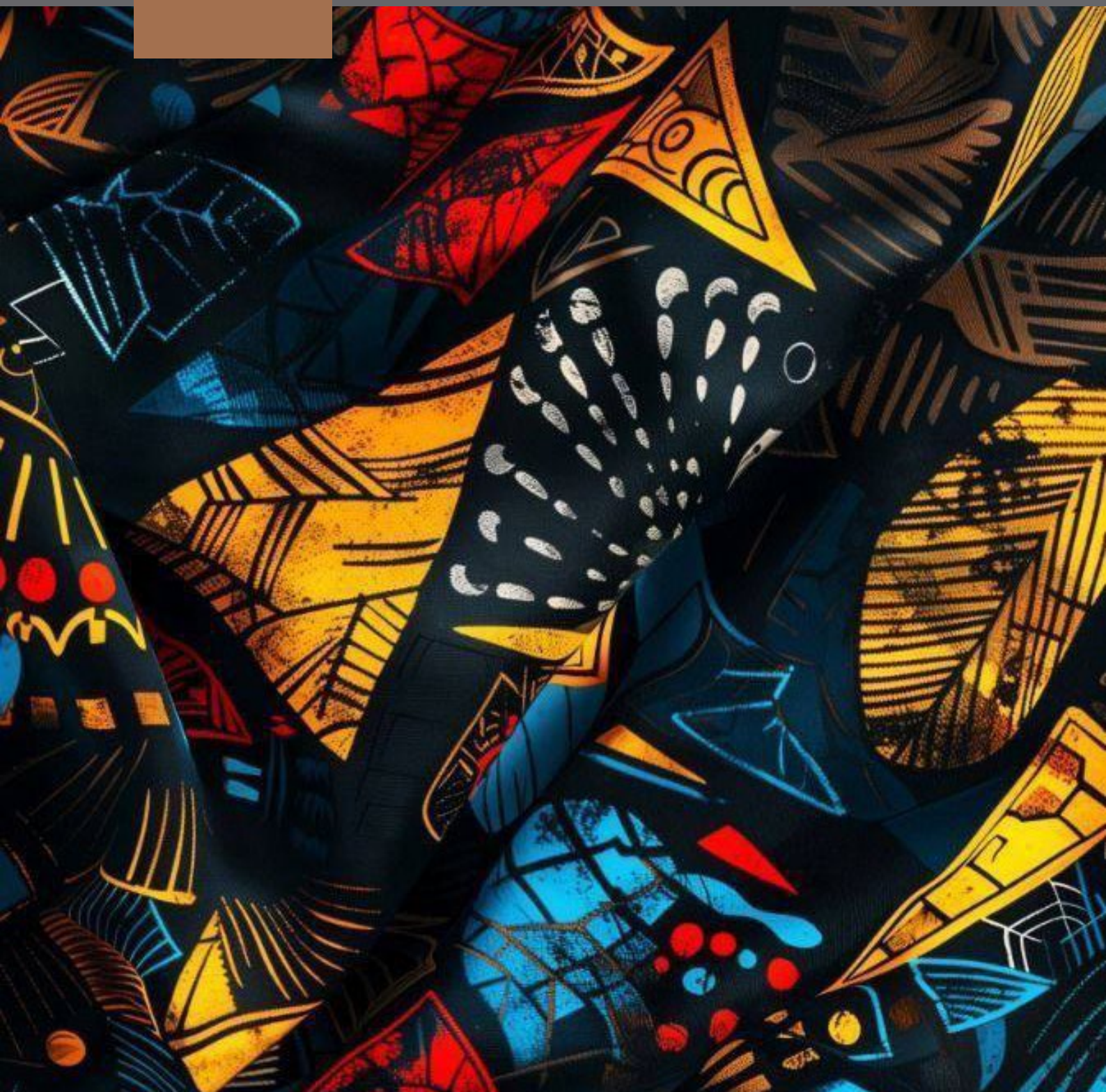
c. Pipiriteɔ na ba tɔge wadaa

4. Bwɛ na pipiriteɔ wola yana bobwea.

5. Kwei na pipiriteɔ wadɛ senu á ma á yeiri daane.

POPWARA SEREPAE TU

KURA DIM

NABAARA KIKIA DE DAM DIM

nabaara kikia

BOBOOM

Popwara kanto ye kalo berem na twoŋi nabaara kikia de dam dim bena yalo na kɛ to ne mo. Popwara kam laam wó ta ka bere-m Ghana tiina nabaara kura de ya nyɔɔre, dedaane nabaara kikia de ya na jege ŋwaane tei ya pae nɔɔna to. Nmo wó zamese nmo dwi dem nabaara kikia ye n ma ywono kom n na nɛ to n ma-n lware nɔɔna babam nabaara kikeeru de. Ko woli da, nmo wó ni nabaara kikia na jege kolo se ya ke ŋwea chekke wonnu baŋa ne to kuri. Popwara kam ta wó ke bobwea se dé lware tatei kura na di Ghana taana yam dedoa dedoa nabaara kikeeru wone to. Konto wó woli se-n ni ye n lware tatei de kolo ŋwaane nɔɔna badwonna na di ba nabaara kura to ye ko woli da, ko jaane nisɛɛm de yedaane ko tui nabaara kura dim wone. Popwara kanto jege ŋwaane ka pa-m ko dae Kasem zamesem dem yerane baŋa ne amaa ka ta jege woŋo se ka ke de social studies de Faŋa wonnu berem zamesem (History)

Boboŋ-kura

- Kura ye kikeeru mo nɔɔna na jege se ba tigisi wonnu se te tɔge chwoŋa se ba laam di ya to.
- Nabaara kura dim kugu zege nɔɔna bam boŋem na ye tei ko nuŋi ba nabaara ŋwea ne to mo.
- Kuni dedɛ, nabaara kura dim ye lei keim ŋwaane mo dé di ya.
- Taana yam dedoa dedoa nabaara kura ba nye / sere daane
- Chullu keim kikia wora kura yam dim maŋa ne. Chullu wonnu yeini te ke kura yam dim maŋa ne

KURI NA YE KOLO TO

Kuri ye kikio mo nɔɔna na tigisi wonnu pa te tɔge tayuu kolo baŋa ne ba na lage ba di de to mo. Kura dwoa yatɔ yalo chekke na wo Ghana ne to mo ye; Kiristabia, Wɛ-jɔɔna de Nabaara kura mo. Popwara kanto ne, dé wó bwɛ nabaara kura dim bobwea mo.

Nabaara kura

Nabaara kura ye nabaara kikio kolo na zege nɔɔna bam kugu na puli mɛ to, ba boŋem na ye tei to, ko woli de nɔn-dwi delo ba na ye to ko nuŋi ba chullu kikia ne. Kikeeru tedwonna yeini te vei de nabaara totoŋa mo, wɛ wara naa lei keim de chullu kikia na maŋe ya wora faŋa to mo. Nabaara kura dim maŋa ne, nɔɔna mae taane na ye de teiri, lei de na ye se teiri ko gwaane de gegana dwi dwi mo ba toŋa.

Nabaara dwoa yam na nae nyↄↄre delo kura dim ne to

Nabaara kura jege ŋwaane dwi dwi ko pae nↄn-bia bam ye yadwonna mo ye:

Nabaara kikia de dwi wonnu ba jia (Culture and Heritage Preservation)

1. Nabaara kura dim ye chwoŋa mo na pa se nabaara kikia de dwi wonnu wo nↄↄna bam tei ne maŋa maama ye te ba jia.
2. Ya pae dé guli kateiri na bobo tei to de yiga tiina dedaane ba-bembɛ /ka-bembɛ na tↄge yiga pa se kateiri dem puli to wó jwoŋi tia de zula kanto maŋa ne.
3. Dé chira bam de ba-bembɛ /ka-bembɛ badwonna na woli pa ba jaŋe de veira se ba jwoori ba na jei-dwe ba gwaane ba te sem wone to, ba jaŋe ba nuŋi chana wone, ko woli da balo nↄn-dwi na ke wonnu na ye te teiri to ye ba zeini tega kam ŋwea to, ba tↄge nabaara kura baŋa ne mo ba guli ba gula.
4. Kura ye kikeeru mo na mae te zuli ye te tei wa yalo na woli kateira yam de teo kom to.

Yi-poro Zamesem (Education)

1. Nabaara kura yam dim maŋa ne, kikeeru dwi dwi mo yeini te ke; wonnu magem de sɛ, seina taana, sensↄle sↄↄlem (faŋa wonnu de leile wonnu) ye chwei mo na tↄge da ko pae balo na vei da to zamese wonnu ye ko woli ba se ba zamese nabaara kiki-doora.
2. Kura dim ye chwoŋa mo ba na tↄge da ba mae ba zamese nabaara chwoŋa ne ŋwea kalo na lamma to se ko woli dedaane jworo bero kikia (spiritual practices) ye ko wó pa bia balo na wo kwaga ne to zamese te ba ma ba toŋe jwa seeni.

Ka ja nisɛɛm de nↄↄna yedaane ka ba (Promotion of Unity and Social Bonding)

1. Kura maŋa ne nↄↄna wae ba zege bwola bwola de yiga yiga ba vei ba tↄge ba di ya ye ko yiga tera we ba nabaara kikia yam sere daane. Konto jaane nisɛɛm de nↄↄna yedaane ko tui ba laŋa ne.
2. Kura maŋa ne, nↄↄna jwoori ba teo naa ba kugu jeiga, ye konto mo bere ba na ye balo to.
3. Nↄↄna bam tui daane mo ye ba jege da ŋwaŋa se ba wane ba sware chana, ye ba toŋe se ba na wopwolo de jejegero ba ŋwea ne.

Pipiu nyↄↄre (Economic value)

1. Nabaara kura dim jaane timbia de veira maama mo ko tui daane ye ko pa se ba nae sabu ba ma ba zeini logo kom.

2. Ka ta ye maŋa kalo kateiri dem nɔɔna na wae ba pipi se ba na sabu ba zeini ba tetere kolo ŋwaane nɔɔna zanzam mo tui kateiri dem.

Kwɛɛm (Development)

1. Kura dim ye maŋa kalo ba na mae ba nae sabia pae ko jaane kwɛɛm ko tui kateiri dem wone to mo.
2. Maŋa kanto wɛɛne, yiga tiina de kateiri dem nɔn-bia ke leɔ mo se ba ma ba ke kwɛɛm wonnu ba pa kateiri dem de wonnu tedwonna na jege ŋwaane ŋwea ne nenɛɛne na, sikuuli, yaga, de wonnu telo maama kateiri dem na wó taa lage to.

Wɛ-chwei de jworo wo bero nyɔɔre (Religious and Spiritual Benefit)

1. Nabaara kura kuni dedɛ kuri zege ya jworo wo wonnu (spiritual) naa wɛ-chwei wonnu de boŋem baŋa ne mo. Konto ŋwaane mo ya dim maŋa ne, jworo wone de wɛ-chwei yiga tiina ke chullu de wɛ wara dwi dwi ba pae kateiri dem nɔn-bia balo na beeri se ba na swolim ba wa yam tei ne to.
2. Nɔn-bia balo na jege chana to mae maŋa kanto mo ba bere ba wo-chɔgɔ de daanem delo na wo ba wone to se wa yam cheigi se ya duri ba ŋwaŋa se ya pa ko gare se ŋwea taa ywomma.

Nabaara Kura dwoa

Boboŋa belesem bwia: Nabaara kura yɔ mo ba di abam kateiri dem ne?

Ghana ne, nabaara kura dwi dwi mo ba di ko tɔge de kikio kom na ye kolo to. Kura yanto wae ya ye faao de nabaara lei keim kura, yanto mo wora bene dem wone maama. Pa na dé zane dé nii faao kura yadwonna dé na maane to de nabaara lei keim kura dim Ghana ne.

Faao Kura

1. **Faao kuri**: Dento ye kuri delo na di Kasena Nankana jeŋa kam ne to mo. Ba di kuri dento bene bene mo. Kasena Nankana jeŋa kam wo Ghana bubɛ baŋa ne mo. Kateir-kamuna nenɛɛne Chaana, Paga, Kayɔrɔ de Navɔrɔ dedaane ya kateir-balwa samyiga seeni, jazem seeni, jagwia seeni de birakwaga seeni maama. Ba di Faao kuri ko zege Kwea Chana se ko vu ko yi Gungunfugu Chana kam ne mo. Birinyɔne Chana kam wone mo kasoŋo jeŋa kam te-faaro tem tiŋi dɛ ba mae ba di faao kuri bene bene. Maŋa kanto to mo nɔɔna toŋe faao ba ti ye ba ja wodiiru tem ba zo di. Ba yeini ba ja ba wodu-donno tem mo ba jeeri se ba ma ba ke ba wa yam lei. Kateiri maama de dɛ delo na maŋe de pa ba to mo ba wó di kuri dem amaa Birinyɔne Chana ne mo de di.

   Faao kuri dim Maŋa: Kuri dem dim wae de kwei da yarepae mo se ko maa ti, dɛ de de totoŋe mo kuri dem maŋa ne. Boboa kikia – Nawuura yam nakwa yeini ba la Kasena nabaara wodiiru dwi dwi mo ba ja ba vu teo kom pa-faro wom sɔŋɔ boboa dɛ dem ne. Da yalei tu dɛ ne, baara, kaana de bia maama yeini ba nuŋi mo ba kwɛ teo kom. Ko na zege da yatɔ se ko taa vei da yaredo dɛ ne, teo kom pa-faro, nakwa

de tega tu yeini ba jeeri ba ke bobwea ye ba daare ba toŋe nabaara wonnu telo na wó pa se kuri dem di lanyerane to yera totoŋa. Da yarepae yam dɛ ne mo kↃ-fↃrↃ yeini ko jeeri mɛ ba na kuri se ba di kuri dem da to. Dɛ dem konto ne, kateiri pwa maama de nↃↃn-yum dedɛ mo yeini ba tↃge ba wora. NↃↃna dwi dwi na zege yiga yiga to de wó vu da. Ba yeini ba ke nabaara kwɛɛra dwi dwi: nagela, jↃŋↃ, lei ye ba laare lelara ba nyigisia daane. Dɛ dem konto ne, ba yeini ba saŋe Kasena sana de wodiiru dwi dwi pae nↃↃna yeiga. Pa-faro wom yeini o tↃge kuri dem jeirwo kom baŋa ne mo o lwoori wola nↃↃna de gↃmente tei ne se o maa kwɛ teo kom**.** Ba wó ke kateiri dem wo kwɛɛm, diga dwi maama de sↃ-yum leↃ, jeiru balwa balwa jeiŋa de yiga fↃgem na-lwom. Nabaare wodiru lam, vara pam, sana chirigim de ba zam, wodiiru tem saŋem yiga tiim de wó ke. Kateir-balwa bam naa dɛ sem wó jeeri pa-faro wom sↃŋↃ ne ba lare ye ba mage jwanno, gullu ye kaana de mage lenlɛ, lein-leena de maa leeni lei ye sedwonna vei de zwe kokↃgem. Babam de tae bia, babam de wↃe senyɛ, nↃↃna badwonna de ke jaŋa de vale dolem ba woli da. Jwor-fↃrↃ kom laam maa ke dɛ dem tetere ne, kaanem de gegana dwi dwi maa ta ke de lane. Ba di Faao kuri se ba maa ke wa yam lei mo de ba na wane ba nuŋi kadwi sem ye ba jwoori di de wodiiru to. Ba ta mae ba lwoori Baŋa Wɛ yezura mo se ba wane ba di ba wodiiru tem de lam. Kuri dem dim maŋa ne, kikeeru ne wonnu magem de sɛ wora, lei leenim, lelare de ka ke nabaara wodiiru dwi dwi se ba pↃↃre ba pa daane dedaane sana nyↃↃm. Nabaara wodiiru nenɛɛne sia saŋem, pɛɛla fↃgem, tentaara keim, gola sↃlem de dwoa dwi dwi ne kapwonnu, dwo-vↃↃro, de pwora maama yeini te wora. Ko woli da, gingilima keim, kukula keim, maasa de kwoosa fↃgem, sa-soŋo saŋem de tedwonna de maa wora. Ba wó ma vara dwi dwi ne cheeni, bone, peeni de naane ba ke kaanem. Nabaara gar-zore dwi dwi ne banaara, garebwori de manchwallo, nabɛ, tankwallo lɛɛm de tedwonna de maa wora. Tento maama ke ye gegan-keira dwi dwi wora se ba taa kwɛɛre pae ko jege ywoani de wopwolo. Ko woli da, da yanto ne maama nabaara wodiiru tem dwi dwi mo saŋe jei maama pae nↃn-bia bam mae ba guli faŋa kam ye ko ta bere faao neenem.

Faao kuri dim nyↃↃre: Ba di faao kuri dem se ba maa ke Baŋa Wɛ, chira de tangwana lei mo de faaao kom na neene, ba na toŋe ko guri de yezura ye ba na wodiiru to. De jaane nimↃrↃ de wopwolo de tui nↃn-bia bam laŋa ne. De ta jaane kwɛɛm de tui. NↃↃn-donno de bia zamese nabaara wonnu kuri dem dim maŋa ne. Ko pae pipiu vei ka maŋa ne de. Ko ta pae ko guli faŋa/ nabↃrↃ, wo-yum, telo na tui galam galam to, zurim, wopwolo, de tedwonna.

2. **Homowo Kuri**: Dento ye kuri delo Ankara tiina na wo Accra te-ni dem na wo Ghana tega kuri ne to mo di de se ba maa guli kan-chera kadwoŋi deém na jaane ba to kweelim. Kuri dem dim maŋa ne, kikeeru ne wonnu magem de sɛ wora, lei leenim de ka ke wodiiru dwi dwi ne “kpokpoi” to se ba pↃↃre ba tei daane ye sana nyↃↃm de gaale.
3. **Gologo Kuri**: Dento ye Tong-Zuf tiina na wo Upper East Rijini na wo Ghana bubɛ baŋa ne to mo (Talese tiina) di kuri dem se ba maa lwoori ba wa yam se ya che ba wolↃnno dwi maama wone se ya daare ya zeini ba se ba na wodiu totoŋa maŋa kam na beene to ne. Ba di kuri dento Lonwea Chana naa Lweeru Chana kam ne mo se ko daare se varem totoŋa maŋa chekke yi. Kuri dem dim ye se ko bere ba na

jege chega tei ba pae ba tangwana Nnoo de Golib to mo. Kuri dem dim maŋa ne, kikeeru ne wonnu magem de sɛ wora, lei leenim de ka ke wodiiru dwi dwi to se ba pↃↃre ba tei daane dedaane sana nyↃↃm. Baara wó zo gar-kuri kukwi mo ye ba pu yupwi ba daare ba daŋe pepaaro ba ba ne ko daare ye kaana bam vↃ pepaaro ba nyↃↃna ne se te tu tega ye ba daare ba jujugi gaaro ba yum ne.

4. **Samanpiid Kuri**: Tebura na wo Ghana bubɛ ne Upper East Rijini samyiga seeni to mo di kuri dento se ba maa ke wa yam lei de ya na cho ba tei de ba na toŋe ba varem totoŋa yam ba ti ye ba na wodiu to se ba di ko de zurim. Kuri dem dim maŋa ne, kikeeru ne wonnu magem de sɛ wora, lei leenim, lelare de ka ke nabaara wodiiru dwi dwi se ba pↃↃre ba tei daane dedaane sana nyↃↃm. Nabaara wodiiru nenɛɛne sia saŋem, pɛɛla fↃgem, gola sↃlem de dwoa dwi dwi ne kapwonnu mo wora. Ko woli da, maasa de kwoosa fↃgem, sa-soŋo saŋem de tedwonna de wora. Ba wó ke kaanem de vara dwi dwi ne cheeni, bone, peeni de naane.

   Nabaara gar-zore dwi dwi ne banaara, garebwori de manchwallo, nabɛ, tankwallo lɛɛm de tedwonna wora.

5. **Asogli Pea Kuri:** Faao kuri delo Asogli tiina na ye Ayekwei tiina na nuŋi volta na wo Ghana ne to mo di de se ba maa ke wa de chira bam lei de pea faao kom na neene tei to. Nenɛɛne kura yadwonna keim na vei tei to, wodiiru dim de sana nyↃↃm, wopwolo kwɛɛra de ka mage wonnu ka sa de wora Pea Kuri dem dim maŋa ne.

6. **Kundum Kuri**: Faao kuri delo Ahanta de Nzema tiina na wo Ghana Western Rijini dem ne. Kuri dento ye se ba maa ke wa yam lei mo de ba na ke faao kom ba ti to dedaane ba faao kom na neene chekke tei to. Kuri dento dim yeini de kwei chane sena mo ko zege do-liu chana kam ne ko vu ko yi kwea chana kam ne bene maama. Kuri dem dim maŋa ne, kateiri maama wó ma wiiki mo de di kuri dem. Kuri dem maŋa ne wo-yum telo na wora to mo ye ka-kwɛ ka-tetere, na lwom de gegana kalo maama na wora kura dim maŋa ne Ghana ne to.

7. **Ngmayem Kuri**: Dento ye Krobo tiina na wo Eastern Rijini ne Ghana ne to mo di de se ba maa guri faao totoŋa yam ye ba ke wa yam lei de ba faao kom na neene tei to. Na-lwom de gegane de wonnu telo dedɛ na wora kuri keim ne Ghana ne to mo pae kuri dem ke ywoani.

8. **Odwira Kuri**: Akropong-Akwapim tiina na wo Eastern Rijini ne Ghana sapaŋa baŋa ne to mo di faao kuri dento se ba maa guli faŋa ŋwea lane ye se ko maa kwɛ (purify) tega kam. Gegana dwi dwi de wodiiru dwi dwi de ke kuri dem dim wone.

Nabaara Lei Keim Kura (Ancestral Festivals)

1. Adae Kese Kuri: Kuri delo dem Gambwɛ na di se ko taa pae ba chira bam zula ye ba dae daane mo ba lwoori swolim, ye ba ke jeirwo kamunu de wonnu magem de sɛ ko ŋwaane.

2. Akwasidae Kuri: Kuri delo Gambwɛ na ke wiika yaredo yaredo maama maŋa se ba maa pa ba chira bam zula to. De keim ne, nabaara wonnu magem, sɛ, wodiiru, de sana maama wora.

3. Hogbetsotso Kuri: Kuri dem Aŋona tiina bam na wo Volta Rijini to na di se ko pa ba gulim ko tɔge de ba deém na nuŋi Sudan ne zaŋe Notsie (Hogbe) na wo mɛ dé na bwoi we Togo to, ba ba Ghana ba laam na zoore jei selo ne to. Kuri dem kuri mo "Ka-nuŋi ka-lɔ". De bere ba na duri ba lu Pɛ wol-nyeno Agorkoli jeŋa ne to mo. Pɛ wol-nyeno Agorkoli deém mo nii ba baŋa ne. Tɔɔn-bebea mo pɛ se kaana lwo na-nyoa Kabir-kamunu kom na chege ba teo kom to daa dedoa ne. Ba laam busi ka ba da daane ba nuŋi. Ba tage de nia we tɔɔno babea kam deém jigi nayoo mo o lu. Kuri dem neenem ye pwa de nɔn-bia bam ná nuŋi de gegana mo. Nɔɔno maama yeini o lage se o na "Borborbor" sɛ dem mo. Ba ke gegana, wodiiru dim, kwɛɛm, na lwom de wopwolo kikia dwi dwi mo de keim maŋa ne.
4. Fetu Afahye Kuri: De ye nabaara lei keim kuri dim delo Fante tiina na wo Cape Coast de Elmina ne to na di to mo. De ke dayiga Luudedoa kalo na wó ba Gware Chana kam ne to mo se ba maa zuli ba wa yam de chira bam de choom dem ba na nae to. Ba ke gegana, wodiiru dim, kwɛɛm, na lwom de wopwolo kikia dwi dwi mo de keim maŋa ne.
5. Feok Kuri: Kuri dento ye Tebura na di kuri delo bene bene Birinyɔne Chana kam ne ka wiika yatɔ baŋa ne to mo. Tebura na wo Ghana bubɛ ne Upper East Rijini samyiga seeni to kateira yadwonna mo ye Sandema, Kadema, Kanjaga, Wiaga, Fumbisi, Chuchuliga, de Seniase. Feok Kuri dem dim nam wora se ko pa Tebura maama mo taa guli ba na wane ba zeili Zambarema tiina balo ba bwoi we Babatu de Samori to mo. Zambarema tiina bam deém tu laŋa kam ne ba ke kabɛ yeiga mo 1880 bena yam ne. Tebura bam ta daare ba ke tangwana de Baŋa Wɛ lei mo de ba na wora ye ba na dam ba wane ba toŋe faao ba ti tei to. Feok ye Tebura botarebu mo o kuri na ye "wodiiru neenem" to. Gegana dwi dwi de nabaara wodiiru dedɛ mo yeini te pae kuri dem dim jege nenɔŋa ko maa jaane kɔgɔ na ye dwi-gɛ to ko vei da.
6. Bugum Kuri: Kuri dento yere ta mo ye "Mini Kuri". De ye Northern de Upper East Rijina yam kuri kamunu dedoo mo. Ba di kuri dento Wɛjɔɔna boboa chana ne mo (maŋa dedɛ Do-liu - Wɔmodaabu Chane sem ne) da nogo dɛ ne. Ko na ye Wɛjɔɔna tei ne ba ke se ko taa ye gulim mo ko pae ba Wɛ tontoŋeno Noah (Nuhu) na-bworo kom na zege maŋa kalo to ko deém ye tete ne mo. Ba maa laŋe mini de lɔnno se ko pa pwooni. Ba laam maa di kuri se ko guli ba kikio kom konto. Ko na ye nabaara kikio ne, Mini Kuri dem dim kuri mo ye we, ko ye gulim mo ko pae ba ba deém na beeri pa-bu na jei to ye ko bere pwooni na wae yibiri tei to mo. Pɛ bu deém mo jei. O kwo wom maa pa nɔɔna beeri-o. Ba beeri ba zwori wɛ mo ye ba wo nɛ-o. Kaanem yiga tu maa pa ba boore ba yera de liri se ko che ba chana wone ye o we, "Yé jwoori na, á na wo nɛ-o!" Ba laam maa laŋe mɔɔla ba zo goa kam. Ba vei ba na bu wom na tigi tio kuri ne o doa. Ba maa ja-o ba jwoori sɔŋɔ. Ba di Bugum Kuri dem tete ne mo.

Kura Yadwonna

1. Do-woro kuri: Do-woro de ye Kasena kura yam ba di bene maama to wone mo. Bene dem wone tega kam na tiini ka lone ye ka guli se varem totoŋa sanwara ke to, do-fara kadwoŋi yeini ka ne. Deém to, Lonwea Chana kam tetere ne (15th

March) mo doa kam nene pae ba wae ba di kuri dem to. De ko de we leile dwe sem daa ba tui se maŋa ne, Kasena ta guli ba di de ne doa kam na maŋe ka lu tega ne mo. Navaanea mo di do-woro kuri dento.

2. Ga-kwea de ye kuri mo Kasena ta na di. Dento kuri dem di Pare Chana kam tiim ne mo. Kokuri to, kuri dim bere we vala bam wane ba go ga-dwoŋo ne ba na paare ba wodiiu tem ba ti. Ko jege ba wopwolo se ba taa teene we ba wó toŋe ba zo di ko na daare ga-biu varem yerane se wodiiru tem fↃge. Dento kuri di ko tↃge de s-yum tem na ti yiga se ba di de mo ye de dae delo kateiri maama na jege se de di de bedwe maŋa dedoa to.

   NB. Á wó na labaare se ko zeini kuri niiri á ná gage Nabaarese J. A. (2024) Kasena Nabaara Kikia, tↃnↃ kom. Lelage na kura yadwonna á woli da.

3. Aboakyir Kuri: Kuri dento ye delo Effutu tiina na wo Winneba ne; Ghana naneo ni teene dem dedoa na wo rijini delo na wo Ghana tetare ne to mo di de. De dim ne, nↃn-bia bam jege tↃↃnem kikia ba na ke ye ba wó ja woŋa mo ba jwoori teo kom pwooni se ba ke kaanem na ye gulim ko pae ba na nuŋi mɛ ba baa jeini jei sem konto ne laamkam to.

4. Bakatue Kuri: Elmina tiina na wo Central Rijini ne Ghana ne to mo di Bakatue Kuri dem. Kuri dem bere ywona jaanem na bobo maŋa kalo to mo. Bene maama ne, Chaara Chana kam dayiga Totoŋa-bobo de Totoŋa da-yalei da yam ne mo ba di kuri dento. Bakatue ye Fante taane dem botarebu mo o kuri na ye “Naneo na weem”. Kuri dem yeini de bobo Totoŋa-bobo dɛ ne mo. Dɛ dento ne mo ba yeini ba ke chulu wonnu maama. Totoŋa-Dayalei dɛ ne, ba pa-faro wom de nↃn-bia bam wó pa chulu wodiu ba na bwoi we “ɛtↃ” to ba wa yam. Wodiu kom yeini ko ye pe mo ba mumugi ba ke abɛ nuga de chechare da. Ba laam maa lwoori zurim ba buga wɛ dem ba bwoi we “Nana Brenya” to tei ne.

5. Damba Kuri: Dento ye kuri delo Dagwana, Gonja tiina, Mamporese tiina de Nanumba tiina na wo Ghana baŋa seeni; Northern Rijini dem ne DagↃŋↃ jeŋa kam ne to mo di de. De ye se ko maa taa guli ye ko zuli Prophet Muhammed lora dɛ de o yere pam mo. Kuri dem kwei da yalei mo de mae de tia. Kuri dem pↃↃre kuni betↃ mo: Somo Damba – dim dem bobo de kikeeru na ye wonnu magem de sɛ (damba sɛ), Naa Damba (Pwa-fara yuu tu) – kuri dem nyↃↃne dem dɛ ne, pwa bam dwi dwi mo yeini ba la daane de nenↃŋa gwea na jege fera to. Wɛ-jↃↃna chane sem ne setↃ mo.

6. AkwanbↃ Kuri: Dento ye ‘chwei kwɛɛm’ kuri mo ye balo na di kuri dento to mo ye nↃↃna na nuŋi Ajumako, Breman Esiam, Enyan Abaasa to, de dedwonna. Ba yeini ba maa kwɛ chwei selo ba na tↃge da ba vei ba bui sem nia, tangwana jei, kare de jei selo maama ba na jeeri ba ke kateiri dem totoŋa to mo. Ba maa ta daare ba ma ba zuli ba chira, tangwana, de balo maama na bobo ba kwɛ jei sem ba jeini da to de. Ba kwei wiiki dedwe mo ba ke kuri dento Do-liu Chana kam ne. Gegana de wodiiru dwi dwi yeini te wora kuri dem dim ne.

7. Asafotufiami Kuri: Ada ye jei mo na wo Accra Rijini dem na wo Ghana ne to. NↃↃna bam konto mo di Asafotufiami kuri dem. De ye se de pa ba taa guli ba nabaara bam ka jaŋe ka lu se ba zege Ile Ife ne ba ba ba laam na wo mɛ leile to.

Do-liu chana kam boboa wiiki dem ne mo ba di kuri dento. Totoŋa da-yatɔ se ko vu ko yi Totoŋa da-yanu. Ba ke se ba maa guli ba nabaara bam na nɛ wɔnɔ kolo jara baŋa ne se ba wane ba zege Ile Ife ne ba vu ba na wo mɛ leile to.

8. Kloyosikplemi Kuri: Yilo Krobo tiina bam mo di kuri dento se ko taa pae ba guli ba chwoŋa veiŋa ba na zege Kloyomi (Krobo peo) ne ba yi jei selo ba na zoore da leile to.

***Figure 7.1**: Gwaaro telo ba na zoora Ghana kura dim maŋa ne to*

Totoŋe 7.1 Kura na ye kolo to Boboŋe dem Chekke

1. Ke na á tetere daane bana bana á ke gurupa wone. Maane na nyenyero tem na wo ***Figure 7.1*** ne to se á ke wonnu tento:
   a. Bwɛ na jeirro telo maŋa ne zola yanto na wae ya zoore to. Kwei á leira yam á nɛ to á ma-á yeiri de gurupa yadwonna nyena kelase ne.
   b. Bwoŋi gwaaro naa wonnu n na lware te ko nuŋi nyenyero tem baŋa ne to, ma te nabaara yera yam n toŋe.
   c. Bere nabaara kuri delo te na wae te mae te toŋe da to.
2. Kwei na á leira yam á jege to á bere á dwonna kelase ne se á maane á nii wonnu telo na wora ye te nye daane to.

3. Popone wonnu na ye chekke to tetↃ nmo na zamese n nuŋi popwara kanto ne kura baŋa ne to.
4. Kwei n leira yam n bere n gurupi dem tiina se á kwei ya á yeiri daane.
5. Popone leira yalo na sere daane ye n maane ko gurupi dem nↃↃna babam tei ne to se á bwɛ ya bobwea.

Totoŋe 7.2 Kura NyↃↃre

1. Jeini na balei balei, bere na nyↃↃre delo kateira na nae maŋa kalo maama ya na di kuri to. Boŋe ko tↃge nabaara keim, nↃↃna ka zo daane, tↃnↃ zamesem, de sabu nyↃↃre baŋa ne.
2. Ta n Leira yam n bere kelase dem maama.

Totoŋe 7.3 Ka lware kura na sere daane

1. Nii na sinii kom na wo kuri ne to

   Video 1: https://youtu.be/WQFG8l5Heaw?t=44

   Video 2: https://youtu.be/F84fAhOa_70

   Video 3: https://youtu.be/olvez_a7EXc

2. Ke na bana bana gurupi maama ne, ta na kura yam dedoa dedoa á na maane sinii kom wone to yera se á daare á popone nↃↃna balo na di ya to á tiŋi. Nii

na maanem wonnu ne gar-zore seeni, kuri dem nenↄŋa wonnu telo n na wae n nae to de chullu kika yalo na wora to. Jwoori popwara kam boboa berem dem ne se-n nii wola n ná lage zeina. Bwɛ kolo n na nɛ to de gurupi dedwoŋi.

3. Maŋe n bere zola yalo dwi nↄↄna na zoore nabaara kuri dim ne abam kateiri dem ne to. N wó ta gwaaro tem tetere, nyenyero, zola yalo na woli da, de te na bere kolo to taane n leira yam wone. Kwei nmo na maane kolo to n yeiri de n yuudwoŋi na twɛ nmo to de nyena.
4. Ke na daane bana bana gurupi maama ne, maŋe na zola yadwonna á nɛ sinii tem ne to memaŋa se á bere nↄↄna balo na zoore te ba mae ba di ba kura to. N wó ta gwaaro tem tetere, nyenyero, zola yalo na woli da, de te na bere kolo to taane n leira yam wone. N ná yeiri zole dem na bere kolo to, n wae n ke lelagem ntanɛɛte baŋa ne n nii wola. Kwei na á leira yam á bere gurupi dem maama á daare á bere ya gurupa yadwonna de na wo kelase dem ne to.
5. Popone n tiŋi nenyego kolo maama n ta na nɛ sinii kom ne to n woli da se-n ta nabↄrↄ dwi delo na mae ko ba toŋe to. N ná yeiri nyenyego kom nabaara yere dem tetere, maŋe ko seina. Abam gurupi dem ne, bwɛ na, á lelage, ye á popone á tiŋi nyenyero tem na bere kolo to se á daare á ta á na nɛ kolo to á bere kelase dem se ba bwɛ.

Ka maane ka nii totoŋe

Nmo de n dwoŋi kelase dem ne jwoori á nii kolo abam ya na zamese nabaara kura baŋa ne to. Á nigi ‘nabaara kuri’ pa de kuri ye bɛ mo? Kura dwoa yↄ mo abam ya zamese?

KURA NA DI TEI GHANA KATEIRA DWI DWI NE TO

Nabↄrↄ dwi dwoa jege chwei teiri teiri mo ba maa di ba kura. Tento mo ye maana yadwonna chekke na bere kura yadwonna dim Ghana ne.

Feok kuri dem

Kuri dem dim: Kuri dem dim dɛ ne, kↄgↄ kom yeini ko ba daane mo; kateiri dem pwa de ba sisein-nↄↄna, ba nↄn-bia de veira na nuŋi jei dwi dwi to mo jeeri ba di kuri dem. Nↄↄna bam yeini ba saŋe sana de nabaara wodiiru dwi dwi ba di ye ba nyoa. Wodiiru nenɛɛne pↄgela, sia, gole, gingilima, ba viiri muna, ye ba fↄge maasa de kwoosa. Pa-faro wom de tega tu wom wó ke kaanem ba ke wa yam lei de ba kwoa bam deém na ke kolo to ye ba lwoori Baŋa Wɛ swolim banto naŋona bam na toŋe faao ba ti to ŋwaane, ko laam daare seↄ mo. Na-lworo kom ne ba wae ba goe vara ne naane, cheeni de var-balwa ne bone de peeni to se ko laam woli de wodiiru tem de sana. Chira bam de wa yam wó da yiga ba di se ko daare se nↄn-bia bam di se ba na swolim. Ba mage gullu, kwoari de gungwei, wi wui jei maama ye kaana de wuli ba pae ba. Ko woli da, ba laare lelare ba chichia ye ba dole chichwoa ba chↄgese ba bere ba deém na ke

bembɛɛne delo ba zeili Babatu ba to. Gegana kam dwi dwi de nabaara wodiiru dedɛ yeini te pae kuri dem dim jege nenɔŋa ko maa jaane kɔgɔ na ye dwi-gɛ to ko vei da. Kuri dem Nyɔɔre: Kuri dento dim jege nyɔɔre dedɛ ko pae Tebura maama de nɔɔna Zanzam mo. Kokuri to nɔn-bia maane we zurigaluu mo tei dane ne ba deém na wane ba ke ni daane ba zeili Babatu de o dwonna bam to. Konto nimɔrɔ ta mo wó pa ba ŋwe-laao zem. Ghana ne, kura dedɛ ne Feok kuri dim bere we nimɔrɔ ye wo-laao mo nabiinu ŋwea ne.

Homowo Kuri dem

De ye Ankara tiina na wo Accra na wo Ghana ne to mo di de. Kuri dem di Do-liu Chana kam naa Gware Chana kam ne mo bene maama. Kikeeru na ye wo-yum to tedwonna mo ye; ka pe (ban) sɔɔ keim, nabaara wodiiru keim de te ka pɔɔre ka pa daane, seina taane keim, wonnu magem de sɛ.

Odwira kuri dem

Odwira Kuri di wodiiru peem (harvest) na neene to maŋa ne mo (ko yeini ko ye pea mo) ye Kwapem (Akropong-Akuapim) tiina, Aburi tiina, Larteh tiina de Mamfe tiina mo di de. Kuri dem dim tui bene maama mo Gware Chana kam ne naa Wɔmodaabu Chana kam ne. Nenɛɛne kura yadwonna na di tei to, Odwira Kuri dem dim de vei de wodiiru dim de wopwolo kikeeru mo.

Asogli pea kuri dem

Pea Kuri dem Asogli tiina di Gware Chana kam ne maŋa maama to ye se ba maa ke wa yam de chira bam lei mo de pea faao kom na neene tei to. Kikeeru dwi dwi mo yeini te ke se ko daare se kuri dem di, de dim maŋa ne de de dim dem kwaga ne. Kikeeru tem tedwona mo ye: jworo kwɛɛm totoŋa (spiritual cleansing), ka ma pea ka kaane wa yam, de tetem. Nenɛɛne kura yadwonna keim na vei tei to, wodiiru dim de sana nyɔɔm, kwɛɛra dwi dwi de ka mage wonnu ka sa de wora Pea Kuri dem dim maŋa ne.

Akwasidae kuri

Kuri dento ye Gambwɛ mo ke de wiika yaredo yaredo maama maŋa ne se ba maa zuli ba chira bam ye ba ke nabaara wonnu magem, sɛ, ba dare ba pae wodiiru de sana ka maŋa ne.

Hogbetsotso kuri

Kuni dedɛ, Kwea Chana kam ne mo ba di de se ko ma ko guli ba kwoa nakwa bam na nuŋi Notsie, mɛ na ye Togo to ba ba to. Kikeeru na ye wo-chɛɛro ye te tui kuri dem ne to mo ye dɛ delo ba na pɛ nɔɔna lware we kuri dem bobo to, ba bwoi konto we, “Nugbidodo de Glimetoto”, yiga fɔgem, de sabia lwoorim wola. Kuri dento dim dem su de sensɔle-kenkagela mo ba na bwoi we, ‘Amlimatsitsi’.

(NB: Bia de berena de ke lelagem se ko maa zeini kuri niiri kura dim baŋa ne.

Ka-ke-ka-nii Bwia

Ta-á ye na batↃ batↃ gurupi maama ne, popone na kikeeru tetↃ telo maama na wo kura dwi dwi yana dim wone á na bwɛ kwaga kam ne to. Popona na kura yalo á na lage á yeiri daane to yera.

Ka yeiri kura dim ghana ne daane

Ywo seeni, nmo wó na maana yadwonna na tua ka yeiri nabaara kura baŋa ne. Nabaara kura daga Ghana ne konto to, ka yeiri ya daane wae ko ke de ya dedɛ!

Faao de Feok kura

1. Faao Kuri ye kuri delo na di Kasena Nankana jeŋa kam ne to mo. Ba di kuri dento bene bene mo ye de wae de kwei da yarepae mo de mae de gura. Wɛ lei de chira bam lei mo de ba na zeini ba tei pa ba toŋe faao kom ba ti de yezura to. Baara, kaana de bia nuŋi ba ke kwɛɛm kateiri dem ne. Pa-faro de nawuura nakwa ke bana ba daare ba lae nabaara wodiiru ba vu pa-faro sↃŋↃ ba daare ba ma vara de nabaara wodiiru ba lwo na. Ba ke nabaara wodiiru ye ba ke te ba pae daane, ba ke gegana, lenlɛ, jↃŋↃ sɛ, teo kwɛɛm de pipiiru diinim. NↃn-kↃgↃ, veira de teo kom tiina vei da de wopwolo. Ba zoore nabaara zola ne garebwori dwi dwi mo. Ba di faao kuri dem se ba maa ke Baŋa Wɛ, chira de tangwana lei mo de faao kom na neene, ba na toŋe ko ba guri de yezura ye wodiiru de bugi tega to. De jaane nimↃrↃ de wopwolo de tui nↃn-bia bam laŋa ne. De ta jaane kwɛɛm de tui. NↃↃn-donno de bia zamese nabaara wonnu kuri dem dim maŋa ne. Ko pae pipiiu vei ka maŋa ne de. Ko ta pae ko guli faŋa naa nabↃrↃ, wo-yum, wonnu telo na tui galam galam to, zurim de wopwolo de tedwonna. KↃgↃ yeini ko zege jei dedɛ ko vei da.
2. Feok Kuri dem ye Tebura na di kuri delo bene bene BirinyↃne Chana kam ne ka wiika yatↃ baŋa ne se ba ke Wɛ de chira ba lei de ba na woli ye ba na dam ba toŋe faao ba ti to. BirinyↃm Chana kam wiika yatↃ tu ne mo ba di kuri dento. Feok ye “wodiiru neenem” mo de Teburi. De ta ye gulim mo ko tↃge de ba na wane ba zeili Zambarema tiina bam deém na ke kabɛ yeiga kam laŋa kam konto ne to. Kuri dem bere we zurigaluu mo tei dane, nimↃrↃ na lana tei. Nabaara wodiiru dwi dwi de gegana na bere wopwolo to wo kuri dem dim ne. Kuri dem dim dɛ ne, kↃgↃ kom yeini ko ba daane mo; kateiri dem pwa de ba sisein-nↃↃna, ba nↃn-bia de veira na nuŋi jei dwi dwi to mo jeeri ba di kuri dem. Ba maa mae nabaara wodiiru de vara ba lwoi na. NↃↃna bam yeini ba saŋe sana de nabaara wodiiru dwi dwi ne maasa, kwoosa, gole de tedwonna mo ba di ye ba laam nyoa. Ba zoore nabaara zola ne garebwori dwi dwi. NↃn-kↃgↃ, veira de teo kom tiina vei da de wopwolo. Feok kuri dim bere we nimↃrↃ ye wo-laao mo nabiinu ŋwea ne.

Kikeeru telo ba ke to

N ta we kura yam maama dim ne, chullu keim, wonnu magem, sɛ, lei leenim, de chira, nabaara de tagwana kaanem maama wora.

Serem na wora kura yam ne to

1. Kolo na ye ko yera to: Faao Kuri ye Kasena Nankana jeŋa kam ne mo ba di de ye Feok ye Tebura mo di de.
2. De kuri na nuŋi mɛ: Faao ye Wɛ de chira lei mo faao wodiiru neenem ŋwaane. Feok ye gulim de lei keim mo ko tↃge de Wɛ de chira bam na zeini ba pa se ba wane Zambarema tiina bam ba zeili to.
3. Chullu de kikeeru: Kura yam maama yalei jege chullu kikia amaa te ye teiri teiri mo. Zola de wonnu na mɛ te toŋe to de sere daane.

Homowo de Pea kura

1. **Homowo**

   Ga tiina na wo Ankara ne to mo di de. Homowo na tɛ kolo to mo ye 'ka yeeri kana' ye de ye kuri mo na di se ko taa mae ko guli nↃↃna bam na wane ba toŋe de dane ba zuri kan-cherega kadwoŋi ka maŋa ne to.

2. **Pea Kuri**

   Nenɛɛne yadwonna yam to, Pea Kuri de ye Asogli tiina mo di se ba ke wa yam de chira bam lei de ba faao na neene to.

Homowo de Pea kura yam di se ba bere we ba nɛ wodiiru dedɛ mo. Kolo na pa se ya ba nye daane to mo ye, Pea Kuri di Gware Chana kam ne mo ye Homowo di Do-liu Chana kam ne.

Wo-yum na nye daane kura yam dim ne

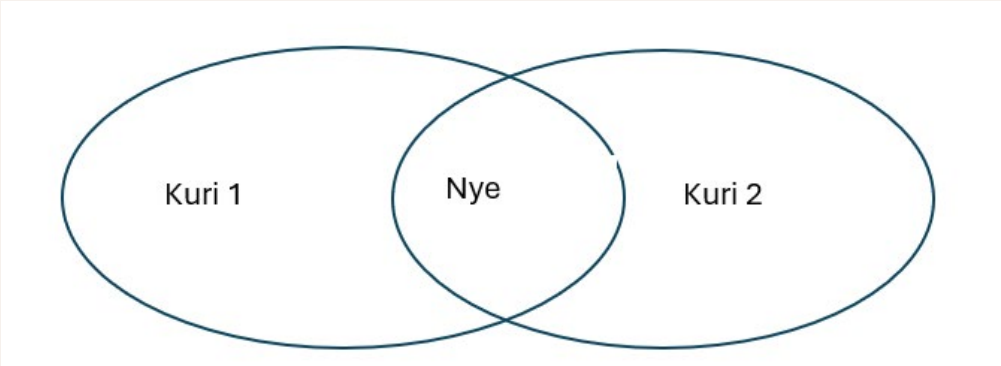
Nabaara kura yam zanzam yeini ya ke se ya maa ke lei mo ye ko zuli chira, tangwana de wa yadwona. Kura dim maŋa ne, kikeeru ne na lwom, wonnu magem, sɛ, de wopwolo wonnu mo wora.

Wo-yum na sere daane kura yam dim

Wo-yum telo na sere daane to jege woŋo se ko ke de nabↃrↃ, lei de sɛ yera dwi dwi, ko woli de ya dim dem maŋa na zage daane tei to.

Totoŋe 7.4 Kura dim Yeirim

1. Le kuri dedwe n nuŋi nmo kateiri ne n daare n le dedwe de n nuŋi kateiri dedem ne ko tↃge de bobwea yalo na ke baŋa ne to.
2. Popone telo na nye daane de telo na sere daane to kura yam laŋa ne (n wae n ke ko ne nyenyego konto na gwale daane to, nii tega kuri ne):

3. Ma kolo n popone to naa nyenyego na gwale daane to labaare dem se-n ma-n popone tapane na jege garem POPWARA setↄ wonnu na nye de telo na sere daane to baŋa ne kura yam yalei laŋa ne.

   Ma tacheiŋa yam na wo tega kuri ne to se-n zeini n tetere n popone n tapane dem yedaa:

Te nye (daane)	Te sere (daane)
Ne kodwoŋi kom na nye tei to...	Ko kwaga ne...
Ye kodwoŋi kom dwi ...	Amaa, ...
Konto dwi nↄↄ....	Ko kom de mo ye...
Ne konto to... konto de ye...	Ko na leiri ko yuu ne...
Yanto yalei... de...	Ye konto...
Ko woli da...	Ko ná dae...

Totoŋe 7.5 Nabaara Kura Nyↄↄre

Abam kateiri dem pɛ de de nↄm-bia mo di ba kura bena yalei yalei maŋa ne.

1. Ba na daane balei balei, bwɛ na se á daare á popone á tiŋi ŋwea ywoani wonnu telo á na maane we te ke se te kwɛ kateiri dem bena yalei na kɛ to ne. Ŋwea ywoani wonnu ne sikuuli, bu-donno naa kateiri kwɛɛra jei, yeizure niim jei, pempala, naa digiru kwɛɛm wonnu (pↄmpe na de na chwei). Kwei á leira yam á yeiri de á dwonna nyena se ko na maŋe se á woli telo abam na ba jege to á labaare dem ne.
2. Abam dedoa dedoa, lelage na nyↄↄre delo teo kom na wae ko nae ko nuŋi Ghana nabaara kura yam maama dim ne to. Tigisi se-n daare n lelage nmo

leira yam wone, yé kwei kolo nmo na yei to yerane amaa nii badwonna de tei ne n ma-n woli n tetere. Ga n leira yam kelase ne se kelase dem ke ya bobwea.

EXTENDED READING

- Nukunya, G.K. (2007). *Tradition and Change in Ghana: An Introduction to Sociology*. Ghana University Press.
- Tumasi, K.D. & Adade, C. (2019). *Social studies in scope for JSH 1-3.* Kinddeh

KA JWOORI KA MAANE BWIA

1.

a. Nabaara kura dim maŋa ne, popone zola yanu yera n tiŋi ba na mae ya ba ke chullu tedwonna to.

b. Popone wonnu tetɔ yera na mɛ te toŋe kuri dim maŋa ne abam kateiri dem ne.

c. Pa kuri dedem zola yalei na jege ŋwaane se n dare n ta kuri dem yere.

2.

a. Ta wonnu telo nmo na bere 1a, b de c ne to na jege ŋwaane tei ko pae kura dim to. Bɛŋwaane mo te mae te toŋa?

b. Bera mo mae te ba toŋa?

c. Maŋa kɔ mo te mae te toŋa?

3. Ti nikantɔgɔ taane yiga se ko bere we n sɛ naa n ve mo. Yɛ baam bam boboŋa yam wone se-n kwata kwata n ŋɔɔne ya dedoa baŋa ne. “Ko ye bu-donno tem fee totoŋe mo se ba da ba zo kura dim ne se ko pa ba dwi wonnu tem yé jei.”

POPWARA NANA TU

TOONE DE LUA CHULLU KEIM

NABAARA KIKEERU DE DAM DIM

NABAARA KIKIA

BOBOOM

Popwara kanto ke bobwea mo ko ja ko tɔge toone na ye kolo to baŋa ne. Ka ta bwɛ ka woli da kolo na jaane toone ko tui to, toone dwoa ko woli de chwei na wae se mae se cho toone to. Zenzameso wom ta wó ni lui chullu keim, lui keim dwoa, lui keim na jege ŋwaane tei to de lui keim leile ŋwea ne. Ka yeiri nabaara dwoa yam lui keim kikia daane ta wó bwɛ ko woli da. Kuri niiri de ywono kolo á na wó na ko nuŋi toone de lui keim berem dem baŋa ne to wó pa zenzamesa maane chullu tento keim ba nabaara kikia de dwoa yadwonna nabaara kikia wone de. Nmo wó ni ye n lware toone dem dedaane lua keim na vei tei nabaara dwoa yadwonna ne se n ma-n yeiri nmo nabaara kikia yam. N wó zamese ka zo daane de negero, nisɛɛm de ka tiŋi wonnu lanyerane ko na beene zamesem dento tiim ne. Popwara kanto wonnu dedɛ nye de Faŋa wonnu berem zamesem (History) dedaane Social Studies berem nɛ sem mo.

Boboŋ-kura

- Leira na wo leile ŋwea ne to jaane daanem mo ko zo lui keim chullu wone ne twa-daka nyenyego, to-gɔrɔ, garejale, lua gɔrɔ, de tetem.
- Toone ye nɔɔno daa na ba ŋwe to mo, ye ŋwea kam ti mo konto ka pa kotu.
- Lui keim chullu zage daane mo nabaara kikeeru dwi dwi wone.
- Lui keim ne, kolo na jege ŋwaane to ye nɔɔno lua dim mo, ka jaane chorro de fara ka tui daane, mɛ ba na bere wo-chɔgɔ de wo-soo to, maŋa na mɛ ka guri to wom ŋwea to.
- Chullu keim de kikeeru ke nɔɔno na tega naa o na gɛ o ŋwea naa ka ke lua keim chullu.
- Toone dwoa yam ye wɛ keim toone mo ye dento dae we woŋo/nɔɔno mo jaane de de ba amaa ko ye kokweero mo ye delo na dae wɛ keim toone dem ye jeŋa wo-keeru nenɛɛne zaaza keina (asedɛnte), ka go ka tetere, chɔŋɔ chwanem, de tedwonna.

TOONE

Toone na ye kolo to

Toone ye maŋa kalo nɔɔno yedaa kam daa na ba toŋa se ko pa n ta-n ŋwe naa n si to mo. Toone mo guri ŋwea. Toone ye nɔɔno naa woŋo kolo maama na ŋwe to na gɛ o ŋwea maŋa kalo to mo. De ye maŋa mo na guri nɔɔno naa varem ŋwea. Kukuanu, toone ye maŋa mo na bere we yedaa wonnu daa ba toŋa.

Kolo na pae toone goe to tedwonna

1. Kokweero: NↃↃna na tiini ba kwe ba gaale, ba to ba wɛ toone mo.
2. Zaaza keina: Zaaza keina nenɛɛne buga jaanem, ka nuŋi woŋo yuu ka to ne tio de diga tento wae ko pae nↃↃna gae ba ŋwea.
3. Jaweero: Jaweero ne A-go-tee, sikili jaweo, paa, ni-cheↃ, jana-diinim de tedwonna dedɛ wae te pae nↃↃna gae ba ŋwea ba ná wo nɛ teibim.
4. Duuni/swala: Duuna/sonswala naa kasↃnↃ wae ko pae nↃↃna gae ba ŋwea.
5. Wɛ yuu wonnu chↃgem: Wɛ yuu wonnu chↃgem nenɛɛne mini zwɛɛm, doa bagem, do-vio, de kabira ka to ka pane nↃↃna, de tedwonna wae te pae nↃↃna gae ba ŋwea.
6. Ka go ka tetere: NↃↃna wae ba ke wonnu ba ti ba tetere ŋwea ne ka zↃ seo, ka nyↃ liri, ka lei ŋona, de tedwonna.
7. Jworo wone/cherem kikia: Dé jege boŋem we tangwana wae ya pae nↃↃna gae ba ŋwea ba na chↃge ya yiga naa nↃↃna na ke wonnu ba chↃge chullu. Chera de wae ba pae nↃↃna gae ba ŋwea (Berena maŋe wonnu tento na ke tei te ke to nabaara kikia yam wone).

Toone dwoa

Toone dwoa yalei mo wora, wɛ toone de chane toone.

Wɛ toone

Wɛ toone ye toone delo na goe ko zege jaweo naa yera yam tetere kokweero chwoŋa ne, se ko zaa dae we de zege pwooni wonnu (external intervention) nenɛɛne zaaza keina, jara, naa liri nyↃↃm baŋa ne. Ko bere we toone dem konto wo go nↃↃno wom bedwe baŋa ne naa ko dae pwooni wonnu mo pɛ de chigili de ba. Ko kukuanu mo ye, de ye toone delo na tua ko zege wɛ kikia ne kokweero naa jaweo to mo.

Chane toone

Boboŋa Belesem Bwia

Wɛ toone dem kwaga ne, pwooni wonnu (external factors) wae te wora te na jaane toone te tui. Bwɛ wonnu tento tedwonna baŋa ne se-n daare n ta n na nɛ kolo to n bere n gurupi dem wo nↃↃna.

Leile, laam ga kolo na wo kuri ne to se-n kwei n woli de nmo na nɛ kolo to. Chane toone ye toone delo na goe ye de ba tↃge wɛ kikia amaa ko zege pwooni wonnu (external factors) baŋa ne mo. Maana mo saŋe tento:

1. NↃn-gora toone (Homicidal death): Dento ye nↃↃno naa nↃn-kↃgↃ na go nↃↃno to mo. N na paale n go nↃↃno mo ba bwoi we nↃn-gora, amaa ko ná dae pal-kia, ba bwoi konto we tusim naa asedɛnte mo tua.
2. Zaaza keini /asedɛnte toone (Accidental death): Dento ye toone na nuŋi kolo nↃↃno na wo jeeli naa o ba teene ko ye ko zaaza ko ke to nenɛɛne lↃↃre zaaza keina, do-fare, jaweero na lↃgese ye dé yaa ba jeeli, buga jaanem, de tedwonna. Konto ye kolo toone dem na dae pale-kia to mo.

3. Ka go ka tetere (Suicidal death): Konto ye maŋa kalo nↃↃno na ti o tetere ŋwea to mo. Maŋa dedɛ, ko zege daanem delo nↃↃno na jege to baŋa ne mo naa yupuŋu vugimim nenɛɛne boboŋa na tiini ya jege nↃↃno naa ŋwea na chana tei to ŋwaane. Ka go ka tetere ye kolo na seene yia to mo boboŋa yezura niim seeni se ko wae ko teiba naa ko choa ne dé na nii kotu baŋa ne ye dé pa-o zeina na maŋe to.

   NB: If you or someone you know is feeling overwhelmed, hopeless, or having thoughts of suicide, it is important to seek help immediately. Speak to a trusted adult, school counsellor/ Guidance and Counselling Coordinator, teacher, or health professional. Remember that such feelings can be treated, and support is available.

4. Ka nyↃ liri (Poisoning): Konto ke ko tↃge de n na kwei liri yↃↃro n nyↃ naa n na kwei liri n dwoni n na jege se n kwei se n maŋe tei to. Konto wae ko ye zaaza keini mo naa pale-kia mo. Ko ta wae ko ye we nↃↃno mo ke liri naa o chↃne odwoŋi.

Toone na jaane daane delo de tui to

Dé nae toone maŋa kadwoŋi ne se de taa ye kolo na duri jaweo to mo, amaa de jege daanem balo na daare kwaga ne to baŋa ne mo.

Daanem dem mo tento:

1. **Sabu Totoŋa Daanem de Sabu-gɛɛre (Economic Effects and Financial Burden)**

   NↃↃno na tera, ko jaane jene mo ko tui. Konto ke ko maŋe de lua kam lam de sulim dem chullu kikia yam na wó vu tei, jena ŋweem, ko woli de tedwonna. Toone dem na jaane nↃn-kweo na wae o toŋe to mo, ko bere we dwi dem gɛ zeinnu. Konto jaane sabu totoŋa yaara de sabu daanem mo ko tui to wom diga tiina yuu ne.

2. **Boboŋa daanem (Emotional effects)**

   Boboŋa wone, nↃↃna na wo-chↃgo ko maŋe de wo-soo, veo, bane, de foone. Toone jaane suurim de botaane ko tui diga tiina baŋa. Toone ta jaane bam-woro de yuvworo de tui diga tiina baŋa.

3. **Ŋwea na vei tei to de ka taa pↃↃre ka tetere (Social effects and isolation)**

   Ka taa zege ka yerane de ka ba zoore nↃↃna wone ye kolo na ba jege zore ko pae balo na gɛ ba nↃↃna to mo. Mɛ sedwonna ne, balo na zoore ba yerane to yeini ba wora ba yerane mo ye ba ba nae naa ba wae ba nae wola fee mo. Diga tiina na daare kwaga ne to yaare mo ko tↃge de zeina na tera ko pae ba to, bɛŋwaane ba nↃↃno wom daa ba ŋwe se o taa zeini ba.

4. **Yedaa yezura tera (Physical health decline)**

   Bwona de boboŋa wone bɛɛsem delo toone dem jaane de ba to wae ko pae ye-goa daanem ne yetana leirim, bwona, ka ware ka dↃ, yedaa wↃↃm de ni swolim. Ko ta wae ko jaane daanem ko tui nabwonna baŋa naa balo na maŋe ba jege jaweero tedwonna to naa balo na ba zura to baŋa.

5. **Yupunnu vugimim (Trauma, mental health and other psychological effects)**

   Toone, ko fɔge ko dwoi pɔpɔ toone naa delo na tiini de kwoori wo to naa yupunnu vugimim toone to, wae de pae boboŋa vugimim, foone, de boboŋa jaweero tedwonna.

6. **Ka ga nabiina zeina (Loss of human resources)**

   Toone jaane daanem mo ko tui ye ko pae tontoŋena de zeina wonnu ba daga. Tontoŋena jia, ko fɔge ko dwoi chane toone mo na go bia de bu-donno ye banto ya mo ye teo kom jwa.

7. **Jworo (Spiritual) Daanem**

   Pɔpɔ toone naa chane toone wó wane de pa nɔɔno boboŋa taa ye belei belei de Baŋa Wɛ wolo kotu na ke boŋem de o ye o kaane-o de o wo maama to.

Chwei sedwonna na cho toone

Boboŋa Belesem Bwia

Da fɔɔle /lenke dento na bere toone choom chwei to se-n pɔɔre kolo nmo na maane to de gurupi dem tiina bam. Laam bwɛ de kelase dem maama.

Ko woli de labaare delo nmo nɛ garem dem ne to wone, toone choom chwei sedwonna mo wo kuri ne.

Ŋwea wonnu leirim (Lifestyle Changes)

1. Wodi-ŋoŋo/ wodiu na pae yezura (Healthy diet): Dé jege se dé taa yei wonnu telo dé na di to ni ne mo. Ko jege ŋwaane se dé di wodiu kolo na pae yezura to ne tiobia, dwo-vɔɔro, wo-bia, de yera bero diira ba na bwoi we 'protein' to mo. Konto woli ye-kuuru tem bero mo.
2. Yera koresem kikia maŋa maama (Regular exercise): Dé jege se dé ke yedaa wo totoŋa mo ne veiŋa, durim, naa yera koresem kikia yadwonna mo. Jawɔrɔ wae ko ba woli pae jana duri lanyerane yera yam wone, konto ko jege ŋwea chane nɔɔno ŋwea wone.
3. Ka yé taa nyɔ namwale (Not smoking): Nyoa jege daanem ka pae ye-goa kam, konto to, dé jege se dé yage namwale nyɔɔm naa namwale leinim mo. Ko daane yera dɛ selo na jege ŋwaane ye ko wae ko pae nɔɔno gae o ŋwea to.
4. Ka nyɔ sana ka maŋe (Limited alcohol consumption): Ko lamma se dé yage sana nyɔɔm dedɛ naa sana nyɔɔm bage bage, amaa wolo na lage se o nyɔ sana, kotu nyɔ o maŋe.

Choom Wonnu (Preventive Care)

1. **Ka taa vei ka nii ka yezura baŋa ne maŋa maama (Regular health check-ups)**

   Ka na maŋa se ka taa vei ka nii ka yezura baŋa ne maŋa maama dedaane yera niim wae ko zeini pae jaweo boboom lware lela ye ko wae ko cho se ko yé kɛ baŋa.

2. **Liri Zɔɔm (Vaccinations)**

   Dé jege se dé seene yia mo dé ke liri zɔɔm maŋa kalo maama na maŋe to dé ŋwea ne. Ka kwei zɔɔm liri se chwoŋa ne woli nɔɔno mo se o ŋwea ke dedɔrɔ. Maana, ba zɔ bia se ko che jaweero tento dwonna mo, gongwarema, nicheↃ, de tedwonna, se ko woli ba yezura maŋa de maŋa.

3. Jaweeo teilim (Disease management)

   Jaweero tetem ye jawe-dwonno naa jawe-bajeeru mo, ye liri mo ba mae ba teili te. Ka teili jawe-dwonno tento dwi ne sikili jaweo naa jana diinim jaweo, n na nae te lir-ŋwe, ko wae ko woli pae nɔɔno ŋwe o daana.

Choom Kikia (Safety Precautions)

1. Beilinta vɔɔm lɔɔre wone (Wearing seatbelts): Ka vɔ ka tetere lɔɔre ne n na wora n chwo naa n na wo lɔɔre wone woli mo pae yezura wora.
2. Hɛlemɛnta pum (Helmet use): Ka pu yu-kwoli naa hɛlemɛnta n na wora n diini pupu/luusiseiŋa naa n wo totoŋ-donna yadwonna wone ye kolo na woli pae ko cho chane toone mo. Yu-kwoli dem na pugi yuu ne ko cho yuu kom naa yu-champoa kam lɔm mo n na nuŋi pupu naa luusiseiŋa yuu n to tega ne.
3. Che ka to tega ne (Fall prevention): ko jege ŋwaane se n kwaane n ke kolo na wó woli se-n che n ka to tega ne to mo, nenɛɛne ka ke n natera kura lanyerane se ya yé taa seera, tiŋi di ni garemanzwanno telo na ba seeri to n di ni ne, guguni na na lwogi tega ne diga ne mɛ na seeri to se ko che siseira, yé ta-n swoi mɔrɔ naa bworu wo veiŋa, de tedwonna.
4. Pempale baŋa wadɛ (Traffic rules): Ka tɔge pempale baŋa wadɛ nenɛɛne n ná chwo lɔɔre naa pupu naa luusiseiŋa naa n ze vei nɛ mo se n lɛɛne pempale pa ko cho zaaza keim naa asedɛnta de toone mo. Konto bere we balo na wo pempala yam baŋa ne to jege se ba tɔge pempale baŋa wadɛ chekke mo.

Yupunnu yezura (Mental Health)

1. Boboŋ-fara daanem niim (Stress management): Kwaane se-n yage ka taa boŋe dedɛ, n na tiini n boŋa ko wae ko pae n yuu vuvuga, nam ta-n ke wonnu ne ka peini ka si, ka lare de fara naa ka guli wonnu telo na wó woli se n boboŋa taa tigi jeiga dedoa to.
2. Ka zeini yupunnu yezura (Mental health support): Ka na balo na jege ywono yupunnu yezura seeni to naa zeina tigisina yupunnu yezura baŋa ne to wó woli-m ne n ná maane we n jege boboŋa daanem, konto wó woli se ko che toona yadwonna.
3. Ka che zaaza keina dedaane chɔgem (Avoiding accidents and disasters): Ke kokwaana yalo na wó woli se-n che mina dim, nenɛɛne ka ke wonnu na zeini pae dé lware we mini lage de ja jei to sane dem ne ye dé tiŋi wonnu telo na wae te jaane mini mwale yerane to daa daa se te yé twɛ mini naa lonem jei se te ja lela.
4. Ka yé taa gwaane de balo na jege ŋwe-balwaaro nenɛɛne ŋweena, sa-nyɔra, ka bɔɔle de nɔɔna kaana/banna de tedwonna to. Kikeero tento dwi wae te pae boboŋa vugimim. Boboŋa vugimim wae ko pae nɔɔno chuli o tetere, ye konto wae ko pae o gae o ŋwea. Ka taa cheigi nikaana berem nawaara tei ne ye n tɔge ŋwea chullu te chwoŋa ne wó woli se ko che yupunnu daanem.

Totoŋe 8.1 Toone

1. La na á tetere á ke gurupa wone se ko maŋe de nↃↃna batↃ batↃ naa banu banu. Gurupi maama wone á bwɛ na toone na ye kolo to boboŋe dem chekke. Ta na kolo á maane to á bere gurupi dedem.
2. Bwɛ de n gurupi dem ŋwe-kenkagela yadwonna na wo abam kateiri ne ye tatei ya na wó wane ya che to. N wó guli se-n baane n nii labaare delo na wo baŋa ne to wone se- n ma-n zeini n tetere.
3. Ke bobwea jaweero tedwonna baŋa ne te na wae te jaane toone te tui to ye n pa chwei na wó che jaweero tem konto. TↃge teibole dem kuri ne to na vei tei to se-n ma-n popone nmo de leira yam. Boboa nyem kom ye maana mo se-n lwoni n ke.

Jaweo	Choom Chwoŋa
Gongwarema (Polio)	Liri zↃↃm Ka pa liri zↃↃm labaare jage

4. Ta kolo nmo maane to n bere kelase dem ye n ke kolo n na maane dedɛ to n woli da.
5. Jeini na balei balei se á bwɛ kolo daanem toone na jaane de tui to. Nmo wó ke tatɛ mo n pa nmo badwoŋi naa n diga nↃↃno naa n choro ko maŋe de o na gɛ o nↃↃno?

KA YEIRI LUI KEIM DAANE NABAARA DWOA YADWONNA NA WO GHANA NE TO

Boboa kikia

Nii na sinii tem na wo chwodea kam ba tiŋi tento to wone se-n daare n ta n na maane lui keim wonnu tei to n bere kelase dem maama.

https://www.tiktok.com/@ep_usheringagency/video/7530623979745266950?is_from_webapp=1&sender_device=pc.

https://www.bbc.co.uk/news/av/world-africa-40716576

Lui de lui keim chullu

Lui keim ye ŋwea wone chwei selo na bere naŋona na ke tei se ko pa twa zula ye ko pa ba de balo na tege to bane daane to mo. Lui keim ye kikio kolo naŋona na zeini to wom se o wane o vu churu de lane to mo. Lui keim chullu kikia ye kikeeru tem dwi dwi na ke to mo ye kikeeru tem jege boboa, tetare de gurim se te ke se ko zuli ye ko pae dé guli to wom ye ko ta woli/gane naŋona bam ba bam-wuru kom ne. Chullu kikeeru tento ye teiri teiri mo nabaara dwoa yam wone de wɛchwei sem de wone. Chullu tem jege te chwodɛ mo ko pae lui keim, nenɛɛne keira bam na jege se ba ke kolo to, chulu dwoa yalo na jege se ya ke maŋa kalo de da yalo chekke to, etc., se ko maa di lua kam.

Lui dwoa

Tↄge na chwodea kam ba tiŋi tento to https://www.purecremation.co.uk/articles/types-of-funeral-services

Dé jege lui dwoa ye ya dedoa dedoa na ye kolo to wó zege nabaara naa wɛchwei kikia baŋa ne mo. Yalo na wó bwɛ ywo to mo ye:

1. nabaara chwoŋa lui
2. lu-lea
3. ka kwei ka seigi

4. Kiristabia wɛchwoŋa lui keim
5. Wɛjɔɔna lui keim
6. Lu-kenkagela (Pɛ lua, kabaga lua, buseseŋa lua, kapua lua, nayɔŋↄ lua, nɔn-piu, doa na bage nɔɔno lua, nɔɔno na go o tetere, buga na jaane nɔɔno, etc.)

(***NB***. Nabaara di sem naa kateira yam dwi dwi ne to jege chwei teiri teiri mo ba na ke ba lui. Lelagena se á na labaare á woli da.)

Lui keim nyɔɔre

Gurupi maama tɔge chwodea kam ba tiŋi tento to se á bwɛ lui na jege ŋwaane tei to de gurupa yadwonna dedaane kelase dem maama.

https://www.batesville.com/for-families/why-a-funeral/.

Laam ga kolo na wo kuri ne to se n na labaare n woli delo n nɛ to wone.

Lui keim ye kolo dé nae ko na jege nyɔɔre tei ko ja ko nuŋi nabaara kura dim wonnu dedɛ wone to mo. Nyɔɔra yam yadwonna na wo lui keim ne to mo tento kuri.

1. Ko ye kolo kom na pae dé wae dé guli to wom deém na wo ŋwea ne, o wo-keeru na ye tei de kolo o ke pa ko mae ko guli o gula to mo. Lui keim maŋa ne, ba leeni lusei, ba gare to wom seina ye ba tole to wom ŋwea ya na vei tei to maama mo ba yeini ba woli da. Ka ye pwola mo se ko maa bere ba deém na ŋoge ba ŋwea tei logo baŋa ne de nɔɔna balo o na wora de ba to. Seina yanto yeini ya woli pae nɔɔna ke wo-laaro naa ba zae ba keina.
2. Lua keim pae nɔɔna bochara mo peini tega ne dedaane wochɔgↄ, wosoo de kolo ba ya na ba teene ye ko ba to ŋwaane. Lua keim jaane boboŋ-zura mo ko tui nɔɔno na gɛ o faro to kwaga ne. Ko tɔge de ba na tei ye ba di lua kam tei to pae nɔɔna dedɛ na chwoŋa se ba taa tɛ ba boboŋa na ye tei wolo na tege to baŋa ne.
3. Lua keim maŋa mo ye kalo na pae chwoŋa se nɔɔno wane o keeri o bane ye o bwɛ o boboŋa de ko na ye tei o yera ne to de o dwonna. Ko ta ye pwola mo ko pae nɔɔno se ba gane daane wochɔgↄ kom wone, konto mo bere dwi yedaane chane wɛɛne.
4. Lui keim ye pwola mo na jaane dwi, diga tiina de badwonna ko tui daane. Ka pae yedaane nua, ye ka zeini daane wora ko pa-m maŋa kalo n na lage zeina yam to. Lua keim maŋa ne, dwi dem tiina de ba chorro tui daane ba ke bana ye ko pae ba suli to wom ko chwoŋa ne, ye nɔɔno maama yeini o jege totoŋe se o ke se ko zeini lua kam keim. Kanto pae pwola mo se choro de badwonna fɔge daane se ba bane to wom lanyerane.

5. Lua keim pae pwola mo se ko maa guri nↃↃno wom ŋwea na ti tei tega baŋa ne to. Chullu keim dem ba yeini ba ke se ba ma ba bane to wom viirim lam to bere kateiri dem we nↃↃno wom daa dae naŋono. Ko bere we o vei churu mo.

Ka yeiri lui keim dwoa daane nabaara dwoa yam na wo ghana ne to wone

Kateira yam nabaara kikia na dae bebwe to, lui keim dwoa yam de ye teiri teiri mo kateiri maama wone.

Nii na sinii Dagwana lui keim baŋa ne se á bwɛ kolo á maane to de kelase dem. https://youtu.be/dpjH7llH3WU

Boboŋa Belesem Bwia

Jeini na bana bana gurupa ne, bwɛ na wonnu na sere tei sinii kom ne to de lua nmo na nɛ ka keim abam kateiri ne to. Boŋe n nii nↃↃna bam gare-zore, lei leenim, lei naa sɛ (te na wora mo konto), kikeeru tem naa chulu keina de kolo maama nmo na maane ye ko maŋe se-n woli bobwea yam ne to. Maŋe n bere kelase dem maama.

Lui keim chullu nabaara kikia yadwonna wone

Kasena lua keim

Kasena ŋwea ne, toone dae kolo kom na ye wo-kenkagele to, se ba nigi ko kuri we Wɛ ke de se ko pa ŋwea mo leiri. Kasene nabaara ne ba de yei ye ba sɛ we ŋwea nuŋi Wɛ tei ne mo. NↃↃno na dↃ ye o zaŋe o ye naŋom mo amaa o na wo zaŋe, ko bere we o tege mo. Konto mo ba we, Wɛ jwoŋi kotu momwɛ. Konto ŋwaane mo nↃↃno na tega, o dwi tiina kwaane mo se ba bane o se o yi mɛ o jworo kom vei to – chira logo. “Konto mo ba bwoi we churu to. Kasena nam tage ba taane we lua ye ba lu mo. Ko kuri mo lua ye nawuuri dem maama totoŋe mo. Konto ŋwaane mo toone ná goa, nawuuri dem nↃↃna yeini ba lu ba vu lua kam se ba fↃge to wom se-o yi o kwoa tei. Kasena yei we nabiinu ná tega kotu wo jei….” (Nabaara Kikia:pg 95). Lua nam na ye kↃgↃ ka teili daane totoŋe to, ko ta bere we kikeeru tem dwoi dedoa mo lua keim ne. Lua keim ye dwi dwi mo ko tↃge de kateira na sere daane tei de toone dem na ye delo to, dedaane to wom de na ye baaro mo naa kaane mo, konto mo pae chullu kikeeru de zage daane lua keim ne. Kasena pↃↃre lua keim ba zege kuni belei mo, ba jege lu-lea de lu-fuli mo. Lua dwoa yanto wolo maama nam jege chullu kikia ya teiri mo se ko ke dé na bwoi we lua totoŋa to. Kasene jege boŋem we nabiinu ŋwea jege wonnu tetↃ mo; jworo, chiru de yera. NↃↃno ná tega, o jworo kom wó jwoori Wɛ tei mo, o chiru wom maa vu churu ye o yera yam ba suli to de maa ji teero. Nabiinu na ŋwe ŋwea kam tei to

mo wó pa o jworo yi Wɛ tei o ná tege dɛ ne. Ko kuri mo keim laaro pae wo-laaro mo toone kwaga ne, keim balwarro de maa jege chↄgem ko pae nabiinu.

Lua keim dwoa

Lu-lea: Konto bere nↄↄno na tega ye ba jege o ye-nↄna yam se ba laam suli to mo. Kotu daa na na ba ŋwe to mo pae o ye to to. Toone ná goa, to wom dwi tiina mo wó jeini daane ba ke bana ko ŋwaane se ba nii wonnu na wó vu tei to se ba wane ba bane to wom se-o yi churu. Nↄn-dwi delo maama ná tega pa ba lɛɛre ba ke lua kam, konto ye lu-lea mo ko na ye to-doore ye ko ye to wom yera to ŋwaane.

To keim/sulim (to gurim)

Nↄↄno ná tega, sↄŋↄ kom tiina de dwi dem mo wó jeini daane ba bane ye ba daare ba kwɛ to wom. Kwɛɛm dem baŋa ne, ba wó swɛ to wom mo yiga. O ná ye baaro, ba wó liŋi-o jↄgↄ, ba zo gar-bwora de yipuga. Ko ná ye kaane, ba maa wó liŋi-o gareyi-zwom ye ba vↄ o ni de to ni ŋona. Ba ná kwɛ to wom ba ti, ba wó bwoŋi kwo-bu mo se o ba o nii ye ba daare ba ja lua kam, ye ba laam keeri ka.

Kasena jege yibeeli koom dwoa yalei mo. Ba jege timbu yibeeli de kabaga yibeeli koom. Timbu yibeeli yeini de ye kikilu mo de tu tega vole vole. De ná tu tega, ba laam wó ko de ba gare se ko maŋe peiga se to wom wane o peini. Kabaga yibeeli dem ye gↄrↄ mo wó mage se ba suli o da.

Sulim dem dwi dwi dedaane de kwaga kikia yam ne, zenzamesa de bereno ke na lelagem se-á na labaare na woli kuri niiri. Kwaane na á ga nabaara kikia tↄnↄ kom se á na labaare á woli da.

Zeina Tↄn-garo:

Nabaarese, J. A. (2024). Kasena Nabaara Kikia. Tamale: GILLBT-Press

Lu-fuli: Lua keim dento ye kolo na ke kwaga yerane to mo twa sulim kwaga ne Kasena nabaara chwoŋa ne to. Kasena tei ne, lua fulim ye chwodea mo ba tↄge da ba kwɛ chwoŋa se chiru wom yi churu. Nↄↄno na tege pa ba suli ba ti, ko daare se ba fuli o lua mo. Ba jege boŋem we ba ná wo fuli to wom lua kam, o wó maŋe chwoŋa ne mo o baa yi o kwoa tei, konto mo pa se ba fuli lui kasoŋo ne. Kasena nam ba fuli to maama lua. Lui sedwonna de ba daane ye ba fuli se, ko fe mo se ba ti yiga se ba wane ba ke sesem, ko maa pae ko kwei maŋa se ba ke se.

Kuni dedɛ, ba ba pae bu-donno lui peini se daana ye ba fula. Ko na ye bia balo ta na ba jege nyaana to ná tega, ba ba fuli banto lui. Bu wom ná ye bakeira mo, da yatↄ wɛɛne ba wó vu o lu-voro yerane mo ye ko ti. Ko ná ye busankana, ba maa vu o lu-voro da yana wɛɛne.

Ko ná ye nↄn-kwea naa kania, ba yeini ba tiŋi lua kam mo se ba wane ba lage lu-fuli wonnu se ba laam fuli. Lua kam fulim pↄↄre ka zege kuni betↄ mo; yibeela zworim, fulim de minchwoŋo nuŋim (Nabaara kikia, pg.98).

Leile ŋwea wonnu na vei tei de lua keim

Da-n jwoori n nii sinii kom se-n yeiri wonnu na vei tei to de lui keina na ye tei abam kateiri ne to daane. Bwɛ leile ŋwea wonnu telo na kwei te woli keim dem ne to.

https://www.bbc.co.uk/news/av/world-africa-40716576

Leile ŋwea wonnu na ye tei nabaara dwoa yam wone Ghana ne to bere wonnu na leiri tei to mo, te gwaane nabaara kikia de leile ŋwea wonnu kikia mo daane. Nii leile ŋwea wonnu na vei tei to tedwonna mo tento:

Jejegero berem (Increased Extravagance): Diga dwi de fara leile lage se ba ke lui se se dwoŋi dwoŋi taa tera mo se nↃↃna taa paala jei maama teo kom ne. Ba nae konto se ko taa ye lua neenem mo. Lui laam maa tiini se ke jene ye se chↃge jeŋa, ka bere jejegero dedaane yere. Keini dento ye jase mo ne garejale delo dwi na wó ma de pu to wom to, lua gↃrↃ lua kam nↃↃna na lage ba zo ka keim dɛ ne to, wodiiru tem, twa daka dwi delo ba ke to de lua kam keim jeiga maama ye wonnu mo na wó bere. Leira yanto tui ko maŋe de ka lage se ka ke lua se ka neene de ko pa logo maane dwi dem na ye balo to mo.

Leile ywono na zo lui keim wo (**Incorporation of Modern Technology**): Faŋa to, chorro deém yeini ba wo lua kam jei ne mo ba tetere ne ye ba tↃge ba toŋe lua chullu wonnu, amaa leile wonnu na zo ŋwea wo to pɛ lui keim leiri mo. Wɛchwei ke wɛ wara lui sam ne, ba jaane lui walɛsa wone, ko tↃↃle fwoona wone, ba tiŋi twa pwooni yiga ne se nↃↃna nii, ba tiŋi twa mↃchera ne pae ko daane, tↃnno popona ye nyenyero de kwei jei maama, etc. ye kolo na ke ko maa kɛ jeŋa to mo dɛ dɛ. Konto pae nabiina bam dedɛ pwola se ba da ba ke lua kam ye ba tetere nↃn-bu wom wo yi da. Ko woli da, dwoa yadwonna (ko fↃŋe ko dwoi bu-doŋo kom) yeini ba kwei lua kam dim naa ka kikia maama mo sinii.

Ka gwaane nabaara de Kiristabia kikia daane (Blending of traditional and Christian practices): Wɛ-chwei sedwonna tum dem pɛ se leira zo lui keim na ye tei leile to mo. Kikio kodwoŋi laam mo wo Ghana ne, konto mo ye ba na gwaane nabaara lui keim kikeeru de kiristabia boŋem de ba kikia daane lui keim ne to. Maana mo ye, ka ke wɛ wara wɛ-di ne se ba daare ba suli to, ka jeini to tei ne de wɛ wara tete ne, ka la lɛɛro, etc. Wonnu ka gwaane daane tento pae dé nae nabaara kikia de wɛ-chwei kikia yam na jugi daane tei to mo se te bere we dé ye Ghana tiina mo.

Ka pa Lua keim ji pipiu (Commercialisation of funeral services): Leile konto, nↃↃna ke jwoaru jei dedɛ mo ba na wae ba jwoŋi lui ba ke da ye ko daa dae lui sem tiina tetere sam dem wone. Konto maa pa lua keim ji pipiu ko pae balo na ke konto to. Pipiu boboŋe dem konto laam mo pa se ba jege nↃↃna se ba ke totoŋa dwi dwi nenɛɛne wodiu keim, gↃrro se ba popore lua kam jei se ko taa jege nenↃŋa, lei de lein-leena, twa daka gↃgerem, lusei de gegan-keira de yadwonna to. Ko pa se lua keim ji

pipiu to jege nyↄↄre kuni kuri belei mo na ye lane de chↄgem to. Ko lane dem mo ye, ko pae boboŋa daanem de bwona tu tega ko pa dwi dem tiina balo ya na tei lua kam se ba ke ka wonnu to; amaa kikeeru tento maama tui de jen-fare mo ta na jege yu-wↄrↄ ko pae nabiina.

Ka ma nyenyero ka bere boboŋa (Emphasis on artistic expression):

Jei gↄgerem/poporem de gↄr-dwi delo na zoore lui sem ŋwaane to laam ye pwola mo nabiina na mae nyenyero ba bere ba boboŋa to. Lui keim bere nyenyero na mae te ŋↄↄne taane tei, konto ye kolo na wo nabaara kikia ne wonnu magem, lei, sɛ, leile ywono na jaane lei selo ko tui to, seina taana panem, de nyenyero na nae de yia to lane. Wonnu tento bere to wom ŋwea naga de kolo o daare kwaga ne to mo.

Dwi kikeeru zam de kateiri wonnu leirim (**Changing roles of family and community**): Nabaara chwoŋa ne wonnu telo dwi dem wone ba ya na wó ke to nenɛɛne, bera mo tei lua kam, de mɛ to wom na wó peini to, chulu wonnu tem pam de mɛ ba na wó suli to wom, de tedwonna maama zae mo dɛ dɛ leile. De kolo maama leira na tui leile lui keim ne to, wonnu zam de ka la leↄ lui ŋwaane to, lui keim ta ye kolo na tiini ko jege ŋwaane nabiinu ŋwea ne ko pae chorro yedaane pula ye kateiri ŋwaŋa de ka teili daane wora chekke.

Totoŋe 8.2 Lui de Lui Keim Chullu

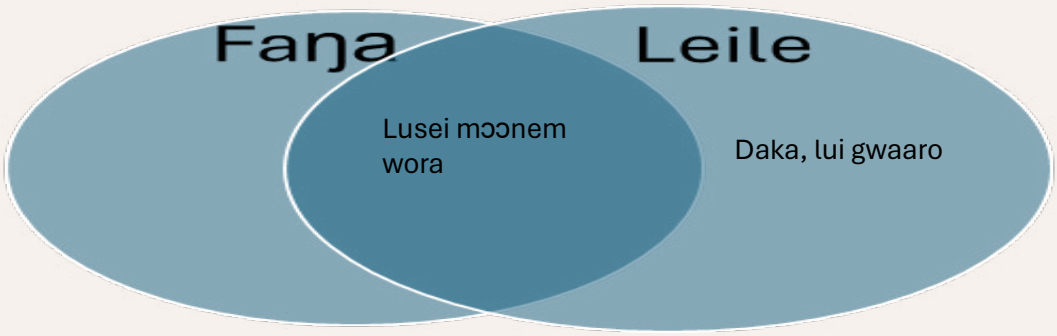
1. Lare de nawaaro abam kateiri dem ne se á bwɛ lui keim de lui keim chullu se á bwei á lware wonnu kura jase te boboa ne se ko taa vei te gurim ne.
2. Kwei bwia yanto n ma-n zeini n tetere se n ke bobwea yam se ko maŋe n daare n popone wo-yum telo na wo ba leira yam ne to n tiŋi.
   a. Wↄ mo yeini o da yiga o ta de diga tiina bam we nↄↄno wom tega?
   b. Nↄↄno wom ná tega, ko wó kwei maŋa ka mae tɛ mo se lua kam keim laam bobo?
   c. Wↄ mo tei se o ke lua kam wonnu o ke daane?
   d. Ba kwɛ to yera tatɛ mo se ko daare se ba bobo lua kam?
   e. Ta chullu wonnu telo ba na wae ba suli to de te to.
   f. Wonnu tↄ dwi mo nↄↄna yeini ba zoore lui ne?
   g. Chullu tↄ mo yeini te ke ko daare se ba ke to naa to keim maŋa ne?
   h. Chullu tↄ mo yeini te ke to keim kwaga ne?
   i. Lua keim kwei maŋa ka mae tɛ mo?
   j. Lua kam ni guri maŋa kↄ mo?
   k. Lui keim leiri tɛ mo ko maŋe de bena finnlei na kɛ to ne?
3. Tole n na maane kolo Leira n nuŋi á lara yam ne to, ye n popone n dwonna bam de na pɛ labaare delo, laam pa na se kelase dem maama tↄge de ke bobwea yam.
4. Ke lelagem ntanɛɛte baŋa ne se-n lware ba na ke pɛ, naa nↄn-yuu kolo maama, kapui, de bia lui tatei to. Maane n nii wonnu na vei tei to maama lua

kam keim ne, nenɛɛne lua jei sem gↃgerem/poporem, jei sem tetere, gwaaro telo ba zoa, twa daka kam ba mɛ ba ke to wom to, chullu tem ba kea, etc. se-n ta n na maane kolo to labaare n bere kelase dem.

5. Ke na gurupi na jege nↃↃna banu naa baredo to, ke na kwɛɛra se ko lwoni lui keim wonnu tem dedoa yerane abam kateiri dem nyem naa kateiri dedem nyem Ghana nabaara yadwonna yam ne to se ko nuŋi sinii tem á nɛ baŋa ne de labaare delo á na gage popwara kanto ne to. Konto wae ko ye se ba suli to, sulim dem ne naa ko kwage ne. Ta-n guli we lui keim ye kolo na pae dé zuli to wom, konto to ko jege se lui keim taa ke de zula mo.

Totoŋe 8.3 Lui Keim

Kwei leile lui keim dem n yeiri de faŋa lui keim dem, bere wonnu telo na sere de telo na nye daane kikeeru tem ne to. N wae n popone n labaare dem se de taa nye de vale nyenyego konto dwi kuri ne to. Ga se-n woli labaare maana yam ne.

EXTENDED READING

- Read for further information on the importance of funeral rites.

  https://travelghanawithbwo.com/funerals-in-ghana-culture/

- Read to learn about funeral customs in Ghana

  https://www.exponentialeducationprogram.org/single-post/2016/02/23/funeral-customs-in-ghana

- Read for further understanding of funerals in Ghana.

  https://www.coeurdexocolat.com/funerals-in-ghana

- Read for further knowledge on the funeral rites of other cultures.

  https://www.modernghana.com/news/610241/funerals-performances-and-customary-transformations-in-the-u.html

- Observe the video on Ewe funeral rites performance for further understanding of other cultures.

  https://youtu.be/kBg4woPBOd0

  https://www.youtube.com/watch?v=kBg4woPBOd0

BOBOŋA BELESEM BWIA

1. Jeini na balei balei á bwɛ toone na ye kolo se á daare á maŋe toone kuri na ye kolo to á ke á pwotifwolio tem ne.
2. Kuri se-n bwɛ chwei setɔ na bere toone na jege daanem delo de pae kateiri to.
3. Zane se-n bere kolo na pae chane toona goe abam kateira yam ne to.
4. Popone lui keim na jege ŋwaane tei ko pae abam kateiri dem to. Kwei ya n yeiri daane se-n bere ya wone yalo tetere na tiini ya jege kuri ya pae nmo to.
5. Kwei abam kateiri dem faŋa lui keim wonnu de leile lui keim n yeiri daane. Laam yɛ n bere wonnu telo nmo na maane ye te nye naa te sere daane to. Zane n bere lane de chɔgem delo na wo leira yanto baŋa ne to.

POPWARA NOGO TU

LEI

LARA KASEM TAANE DEM NE

ni lara

BOBOOM

Popwara kanto ke bobwea mo Ghana taana yam lei baŋa ne. Dé wó zamesem totoŋa lei de leile ŋwea seina lei sem na wo Ghana ne ye ba leeni se de Kasem naa Ghana taana yadwonna dé vu yiga. Popwara kanto daa kalo na bobo to wó nii totoŋa lei dwoa de se nyɔɔre. Popwara kam daa kalo na ke belei tu to de wó nii leile ŋwea seina lei dwoa, se yedaa de se nyɔɔre mo. Ka ta wó nii tei dé na wó zane ŋwea seina lei wone to. Zenzameso wom wó na ywono de wakia na wó woli se o wane o puli o tetere lei (totoŋa naa ŋwea seina lei).

Boboŋ-kura

- Ŋwea seina lei ye lei dwi delo na daga Ghana ne to mo.
- Lei ye tei maama nabiinu na gwaane wonnu daane se o pa ko nuŋi ne taane to mo.
- Totoŋa leiŋa ye leiŋa kalo dwi na vei de totoŋa naa kikia dwi dwi to mo.

LEI DE KOLO NA WÓ PA NƆƆNA PULI LEI TO

Kasem-bu maane we leiŋa bere we se-n lei botarebia mo daane se ko maa pane taane na ba nye de dɛ maama taane to. Lei ye wo-kamunu mo ko kuri to wonnu dedɛ wone lei mo tɔga pae te keim guri de ywoani ko fɔge ko dae kikeeru nenɛɛne wopwolo naa chane wɛ ne. Maana mo ye, lua ne, kwɛɛra ne, totoŋa ne, Kadiri ne, naa tigura ne, de tedwonna. Se nɔɔno wane o twoŋi botarebia daane se ba pane taane na ywomma to ye gɔgɔ totoŋe mo. Ko dage nɔɔno maama mo wae konto o ke. Konto nam mo dé bwoi lein-leena we gwa to.

Kolo na wó pa nɔɔno wane o puli lei naa o ji lein-leenu to zege wonnu dwi dwi baŋa ne mo. Tento nam ye dwi woŋo, buga jaanem pɛɛre, Wɛ pɛɛre, wo-dɔga/bola, dedaane yidɛɛre mo.

Dwi: Konto ye kolo na wo sɔŋɔ kom ne pae ko tɔge dwi dem to mo. Ko wae ko ye lira naa jwoni mo wo sɔŋɔ kom ne ba di naa ba kaane ye bu wolo maama na wó di ka to jege dane se ka pa kotu wakia kam konto se o taa leena.

Buga jaanem pɛɛre: Maŋa kadwoŋi ne wonnu ke Kasena ŋwea ne ye ko wae ko ti de wo-kenkagele dedwoŋi. Buga na jaane nɔɔno pa se o wo tege ne ko na kwei maŋa tei maama, o ta na jwoori, o laam wae o tui de pɛɛre na ye de teiri to kotu yaa na ba ke ko boboa ne to. Buga wae ka pae se nɔɔno taa ye lein-leenu.

Wɛ pɛɛre: Nɔɔno na leena lei ye ko dae ba dwi dem woŋo to, konto bere we de ye o Wɛ pɛɛre mo Kasena na bwoi wɛ-paala to. O jaane o nuŋi wɛ sɔŋɔ ne mo, ko maa pa ko ye

wonto yerane mo ba dwi dem ne na wae o leeni to.

Wo-dɔga/bola: Wo-dɔga/bola ye chichira kadwoŋi mo na tɔge nɔɔno pae o ke kikeeru tedwonna to. Konto ŋwaane wo-dɔga/bola wae ya pae n jiri voro, n chui chichiri, n ji sampwora n pworisa naa n jege jwoni dedwŋi n kaane naa n ji taleira tu n teibi jawe-kenkagela. Kuni dedɛ, chichiri sem konto dwi wo gaao ne mo, gavara naa teeni yera ne. Nɔɔno maa na go varem wonto naa o gwoni tio kom na jege chichira kam to, ko maa da-o. Konto mo wo-dɔga/bola de ta wae ya pae nɔɔno puli lei mwale yerane o leena.

Yidɛɛre: Dento de ye chwoŋa mo nɔɔna na tɔge da ba leeni lei ye ko wo zege kolo kolo baŋa ne. Yidɛɛre mo nɔɔno kea se o maa taa leeni lei o na boŋe we o de wó tɔge konto se logo ni o boboŋa to mo o kea. Lei sento dwi kuni dedɛ zaa yeini se ba tiini se ywomma ne dwoa yadwonna yam tei.

LEI DWOA

Kasem-bu maane we leiŋa bere we se-n lei botarebia mo daane se ko maa pane taane na ba nye de dɛ maama taane to. Lei ye wo-kamunu mo ko kuri to wonnu dedɛ wone lei mo tɔga pae te keim guri de ywoani, kikeeru nenɛɛne wopwolo naa chane wɛ ne. Maana, lua ne, kwɛɛra ne, totoŋa ne, Kadiri ne, bu gana baŋa ne, tigura ne, de sedwonna.

TOTOŊA LEI

Ka tole totoŋa lei na ye kolo to

Lei ye kolo na jege kuri nabiinu ŋwea ne to mo, ko fɔge ko dwoi Afereka tu ŋwea ne. Dé wó maŋe se ko veere we leiŋa ye kolo na puli de sɔɔnem ye ko ke ko nuŋi nabiinu kwoara ne to mo. Kwoara kam mo yeini ka pae lei sem ywoani ko zege sɔɔ de kokonem delo na vei de ka to. Lei jege nyenyero ne seina taane tei to mo. Se jege nonoga taana de sɔɔnem. Lei popone se ke gene de pwoa wone mo. Gene sento yeini se tui se tulisi mo kuni dedɛ leiŋa kam wone. Lei wo botarebia yeini ba jege kuri na lira to mo ye ba ye balo na vaŋe to naa ba tiini ba zaŋe se ko maa bere woŋo na ye ko teiri to.

Boboa kikia bwia

Lei dwi dɔ mo nmo laga? Bɛŋwaane mo? Se pae ko ye tɛ mo nmo yera wone?

Nmo boŋe we kwoar-ywoŋa naa lein-bia bam jege ŋwaane se ko pa leiŋa taa ye lein-ŋoŋa na? Bɛ mo pae nmo pempanno n ná wora n toŋa?

Totoŋa leiŋa

Lei tɔge se ye nabiinu ŋwea mo Ghana tiina nabaara kateira yam ne. Lei wora nabiinu ŋwea ne maŋa maama mo. Ko ye bedwe mo we lei wora se na tui ko tɔge nabaara totoŋa dwoa yam. Lei sento mo ba we totoŋa lei to. Totoŋa leiŋa ye leiŋa kalo ba na leeni ba mae ba toŋa, ye nɔɔno dedoa wae o leeni ka ne o na wora o toŋe naa ka jege woŋo se ka ke de totoŋe dwi dedwoŋi naa tigura leiŋa tento.

Totoŋa lei ye lei mo na leeni totoŋa wone se nɔɔna taa mae ba toŋa, nenɛɛne varem,

ywona jaanem/gɔɔnem, sare/tetwaro sɔɔm, kamɔrro mɔɔnem, de yadwonna se ko taa pae tontoŋena yera waara, ko pae dane de pempanno pae totoŋa vei chekke. Kuni dedɛ, totoŋa leiŋa yeini ka ye lein-gwona mo ye ka mɔɔnem naa ka jaanem ba chamma. Ba yeini ba mɔɔne lei sento ye ba sɛ se mo se ko pa se totoŋa yam taa wae ya toŋa. Ko na ke ko tulisi to pae ko ye mwale se nɔɔno maama wane o taa tɔge o leeni se.

(NB: Beeri na maana maŋe to á woli da)

Totoŋa lei dwoa

Leiŋa dwi delo na wó leeni to tɔge ko na ye totoŋa yalo to mo. Lei selo na ye varem nyem, se wo botarebia bam dedɛ mo tɛ varem dem taane. Ko ná ye teero keim, leiŋa kam ne dé wó ni botarebia de na jege se ba ke de teero to mo. Totoŋa lei vei dedaane dé nabaara totoŋa yam dedɛ mo. Totoŋa lei maana:

Varem leiŋa: ***Varem ba goe***

A nyaana ba!

Varem ba goe

Anu we naa

Varem ba goe

Akwo we naa

Varem ba goe

Ta-á lɔ na pempala yerane

Sɔlɔ/sɔrɔ perem leiŋa de teero keim/fɔgem leiŋa: ***Kalankula wone ywoo!***

Kalankula wone ywoo!

Didwonnu wone ywoo

Dé nye dé yage da

Kalankula wone ywoo!

Didwonnu wone ywoo

Dé nye dé yage da naa

Nuga magem leiŋa: ***Sɔŋɔ yuu kanu-gwoo!***

Sɔŋɔ yuu kanu-gwoo!

Ke lala n ba naa

Sɔŋɔ yuu kanu-gwoo

Ke lala n ba naa

A saŋe-a sia de swoona daane

Ya zege ya chore ya wuura

Nuga na daane naa a-zaŋe a-nuŋ' a yagem da naa!

Muni chom leiŋa: ***Balei mo bere ko ga***

Balei mo bere ko gara naa

Balei mo bere ko gara

Balei mo bere ko gara naa

Balei mo bere ko gara

Babam wo nɔnno ne

Babam wo kura ne

Balei mo bere ko gara naa

Balei mo bere ko gara

Totoŋa lei nyɔɔre

Ko zege kolo dé na maane dé nuŋi totoŋa lei na ye kolo ne to, se nyɔɔre na ye yalo to yadwonna mo tento.

1. Totoŋa lei pae tontoŋena bam nae pempanno pa se totoŋa yam toŋe ya vei yiga ye se woli pae totoŋa guri lela.
2. Lei sem wo lein-bia bam pae se ywomma ko pae tontoŋena bam pae ba wae ba toŋe ye ba ba buga.
3. Se bwoŋi nɔɔna pae ba tui totoŋe dem ne. Se pae nɔɔna lware totoŋe dem ni ne.
4. Totoŋa lei mae se pae nikaana.
5. Totoŋa lei mae se seini tontoŋena bam ye se ta mae se ŋwaane/poone babam de.
6. Totoŋa lei mae se cho foone ye se zeili nɔn-balwaaro se ba yé ke tontoŋena bam balwarem.

Totoŋe 9.1 Totoŋa Lei Zanem Nii sinii kom se-n zane nabaara totoŋa leiŋa kanto

https://www.youtube.com/watch?v=dGRhOQalBDI. (Kente gareyi dolem leiŋa)

1. Ke na nɔɔna batɔ batɔ gurupa se á bwɛ totoŋa leiŋa dwi delo na tu sinii kom ne to taane. Totoŋa dwi dɔ leiŋa mo ka ye?
2. Leiŋa kam pae ko ye tɛ mo nmo yera ne? nmo boŋe we leiŋa kam ke kolo na maŋe to na? Bɛŋwaane mo ko ke (naa ko ba ke)?
3. Lelage totoŋa leiŋa kam n yɔɔre n cheigi n ti to wone lein-bia bam n nigi to de n yuudwoŋi. Boŋe n nii lein-bia balo na zege ba pae tayuu kom, yedaa

kam (gene sem ni / dedwarem, pwoa, etc.), sɔɔnem, taana diira (ka ta ka tulisi, mɛtafɔɔro, simili, etc.)

[NB: sinii kom ye maana mo se ko maa pa se a lware kolo kom chekke zamesem dem daa kanto tɛ to, abam de á bereno de lage na maama á woli da]

Totoŋe 9.2 Totoŋa lei tigisim/keim

Ke na á tetere gurupa ne se á taa ye nɔɔna bana bana. Popone /tigisi na totoŋa leiŋa kalo ba na leeni abam daa ne maŋa maama to se n daare n ke wonnu tento kuri ne to:

1. Popone leiŋa kam lein-bia bam n tiŋi.
2. Ga lein-bia bam n popone to n bere kelase dem maama.
3. Leeni totoŋa leiŋa kam nmo na popone to n bere kelase dem maama se á bwɛ ka bobwea.

Totoŋe 9.3 Tigura lei

1. Nii sinii kom se-n cheigi leiŋa kam.

   https://www.youtube.com/watch?v=M_4wrRpJvvY

2. Bɛ taane mo gɔgɔ kom tea?
3. Nmo maane serem dɔ mo tigura lei de totoŋa lei laŋa ne?

ŋWEA SEINA (HIGHLIFE) LEI

Nmo maŋe n zamese lara wo wonnu tedwonna zamesem delo na kɛ to wone. Tatɛ mo n wó maŋe chwei selo na tɔge da se mae se yɛ ŋwea seina lei na tɔga se ye poponem lara dwoa yadwonna de to?

ŋwea seina lei na ye kolo to

ŋwea seina lei de ye Ghana tiina lei dwi dem wone mo. ŋwea seina lei na ye Ghana tiina lei sem wone to ye selo na vei de wonnu dwi dwi magem na kwei taana yadwonna

se gwaane dedaane feili teene dem duduura to mo. Sento ye lei selo dwi lein-pulina na kwei ŋwea na vei tei to ba maa puli leiŋa ba gwaane taana yadwonna de feila jɔŋɔ wonnu magem da to mo. Se deém bobo de faŋa kabɛɛne dem wɛɛne mo Afereka teene zanzam ne ko fɔge ko dwoi bwi-nia teene dem ne. Leile lei sento dwi de laam jage taana de teene dedɛ wone mo Ghana ne – Kasena, Nankana, Sesaala, Gambwɛ, etc.

Ŋwea seina lei dwoa

1. **Zwe kokɔgem lei/jɔŋɔ lei**

   Lei sento leenim ne lein-leena bam kokɔge zwe mo pa ko tɔge lei sem ye se kokɔgem dem de sɔɔ kom tɔge ko pae lein-bia bam nonogo mo. Kateira dedɛ Kasoŋo ne jege lein-leena banto dwonna. Maana, Apuuri de Logoyɔrɔ (Kajeilo), Apuuri (Kayɔrɔ ne), Logochwei de Kabaa (Nabio ne), Atega AYesana (Bɔnea), Lamase (Bɔnea), Vogosɛ (Nyangoa), Kaya, Yiadam de Pwavere Kofi ba (Kajeilo), Bugani Abel (Chaana Sabɔrɔ), etc. Abam de boŋe abam dɛ sem ne naa kateira yadwonna ne, se-á ke maana á woli da.

2. **Lei na vei de dwondwooru (band)**

   Debam logo lein-pulina de pane lei ye se vei de dwondwooru se ba bere ba boboŋa ŋwea wonnu tedwonna baŋa ne se cheigina taa mae ba lare ba tetere. Ko ye pwola mo nɔɔna na dae da ba pae badwonna nikaana, ba tei daane naa ba lwɛ ŋwea to. Lein-leena bam /lein-pulina bam mae Kasem taane dem de taana yadwonna ne Feilim, Gambwɛɛne, etc., mo ba leena ye ba laam gwaane kolo ba bwoi we band to da. Maana, Bubakare Kaba, Humble Herbert, Anthony Zunga (Zuŋa), Wɛbadoa Edward Azambawo, Colins Nabaaresɛ, Mary Azobane, Alaye Gang, Michael Adangba, Wiyaala (Sesaalo), Kaya Bu, etc.

3. **Kɔnɔ Tam lei**

   Kɔnɔ ye gegana zola dwi wone mo ye ko tam vei de lei pae se jege ywoani. Se wae se mae se gwɛ naa se sae gegana keim wɛɛne. Maana, Isaac Abana Pwasaare (Kajeilo ne), Boŋeni Emmanuel (chaana Sabɔrɔ), etc.

4. **Wɛchwei lei**

   Kasena lei na pane se mae se bere Wɛ taane, wɛ wara, zuli ye se tei wɛ. Leile konto, lein-pulina dedɛ mo pane lei ba pae se vei de wɛchwei sem na bere kolo to. Ba kwei nabaara de leile ŋwea wonnu mo ba gwaane daane. Maana, Wɛbadoa Edward Azambawo, Mary Azobane, Colins Nabaaresɛ, Michael Adangba, Tagoe Sisters, Jane de Bernice, etc.

Ŋwea seina lei yedaa

Lei yeini se jege yedaa mo se na tɔga, ye ŋwea seina lei de nam ye bedwe mo. Yedaa kalo na vei de leile ŋwea seina lei sem to mo tento:

Gegana Zola

ŋwea seina lei na jege nyenyego kolo nɔɔna dedɛ na yei to mo ye lei sem na vei de gegana zola to. Gegana zola yam yadwonna mo ye:

1. Feila kɔnɔ/Guitar: Kuni dedɛ konto mo pa se-o lei sem jege ywoani ko na kwei ko gwaane lein-pulinu wom kwoara kam.
2. Nabwanno: Nabwanno dwi dwi balwa, kamuna, wi de namuna. Te woli mo pae lei sem de gegana zola yadwonna yam maŋe daane lanyerane.
3. Gullu: Nabaara gullu, Afereka gullu naa pwooni yiga teene dem gullu pa se sɔɔ mo zaŋa.
4. Kiibɔɔre (Keyboard): Konto ye kolo de na gwaane da ko pa se lei ke nonogo to mo.

Lei Yedaa

Ŋwea seina lei jege yedaa mo ne sento

1. Ka-mɔ leiŋa se ba-sɛ (Call-and-response): Konto keini dem dwi ba jege zore lei dwi dento leenim maŋa ne. Nɔɔno dedoa mo yeini o da yiga o mɔ leiŋa kam ye sɛɛna bam naa balo na jaane ba pa-o to de laam taŋe ba jwoŋi ye ko seeri ko guri. O bage lein-bu ye badwonna da ba ja ka.
2. Leenim dem nyenyego (Melodic patterns): Ŋwea seina lei na jege nyenyego kolo nɔɔna dedɛ na yei to mo ye ka-ta ka-tulisi ye konto mo yeini ko jaane cheigina dedɛ boboŋa.
3. Nimɔrɔ (Harmony): Ŋwea seina lei na jege nyenyego kolo nɔɔna dedɛ na yei to mo ye lei sem na wae se twoŋi ye se seeri tei to pae ko maŋe daane de lane.
4. Ŋwea seina lei na jege nyenyego kolo nɔɔna dedɛ na yei to mo ye se na mae sɔɔro dwi dwi se toŋe bedwe baŋa ne to (te mage te zaŋe ye te tua).

Leiŋa Yedaa

Ko na tu yedaa ne, ŋwea seina lei yeini se jege wonnu tento mo

1. Boboom: Ba kokɔge lei zola/gegana wonnu tem se ko maa bobo lei sem.
2. Pwei: Lein-leenu wom mae se o tole taane naa o pae labaare mo.
3. Kɔgɔ sɛɛm (Chorus): Se sɛɛm de se ka-ta-ka-tulisi delo na ywomma to fɔge ko tɛ boboŋekurim dem mo kukuanu.
4. “Bridge”: Gegana zola kokɔgem naa kwoari sem kikia leiŋa wone pa se ka ye ka yera mo ye ka ywomma.

Lei sem Boboŋekurim

Ŋwea seina lei jege boboŋekurim delo na tu leiŋa kam wo maama to mo. Wonnu tento ye lei sem boboŋekurim dwoa yam yadwonna mo konto:

1. Swono de yedaane (Love and relationships): Lei zanzam mo puli se nuŋi swono, bwon-dira, de yedaane baŋa ne.
2. Ŋwea wonnu taane (Social commentary): Lei sento dwi dem yeini se tɛ ŋwea wone ko na vei tei to mo nenɛɛne pɔletegesa, yiniga, jaweero, de ka ba mae daane (inequality)

Nabaara wonnu

Woyum telo tem lei sento na pae to mo ye se bere nabɔrɔ, faŋa, etc.

Ŋwea seina lei na jege ŋwaane tei to

1. Dé mae se dé tei kikia yalo déem na wo teo kom ne to mo ye se ti dé yiga se dé jeeri yalo jwa na wó ke to.
2. Se kwɛ boboŋa ye se pae ba lware nabaara kikia yalo dwi dwi dé na jege teo kom ne to.
3. Ko jaane dwi ka-lware-daane (cultural identity) ko tui: Se pae dé lware nabaara dwoa bɛŋwaane se bobo bena morro morro fuga nogo na kɛ to (early 19th century) mo ye ba wae ba gwaane taana yadwonna de Kasem daane ba leena.
4. Faŋa wonnu gulim (Historical heritage): Dé mae se dé guli faŋa mo, ne Ghana na ke tei ba jaŋe ba vere ba tetere Feili je ne to.
5. Nikaana (Highlife music often addresses social issues): Se ye pwola mo nɔɔna na tɔge da ba kaane daane wonnu zanzam baŋa ne, swono, yedaane, woloŋo, taane dim, ka-li-pera, pɔletegesa, etc.
6. Se jaane nɔɔna se tui dayiga ne pa se ba lara ye ko pae yedɔnɔ.
7. Lein-leena de nɔɔna babam de nae ba ni wodiu lei sem baŋa ne mo. Lei sem konto wae se lare nɔn-dwoa (nɔn-kweero, bia, yiniga tiina, sabia tiina etc) maama.
8. Ŋwea seina lei tɔge se wo lein-dwoa yadwonna wone mo, se maa pae lei leenim de lein-dwoa bam pula.
9. Se pae dé zamese ye dé lware nabaara wonnu.

Ta-n yei we se-n zane lei wone, n jege se-n ke ne labaara yayam ne wonnu zanem na vei tei to mo. Ma lei wo wonnu tem n ke bobwea yam (lein-bia ywoani (melody),sɔɔ (rhythm), nimɔrɔ (harmony), lein-bia (lyrics), gegana zola (instrumentation), kwoari (vocals).

Totoŋe 9.4 Ŋwea Seina lei zanem

1. Jeini na á gurupa yam ne, gurupi maama wó kwei lei sinii tem na wo kuri ne to de zane de bere wonnu tento:

   https://www.youtube.com/watch?v=5CvswP72K8U.

https://www.youtube.com/watch?v=0Wt3aj5U7Jc.

https://www.youtube.com/watch?v=GXSMwWJkm1w.

https://www.youtube.com/watch?v=UHJhjq1n5Mc&list=PLC28DC0B82679D078&index=2.

https://www.youtube.com/watch?v=nOs6ncXg7x0.

2. Lware na lei sem dwi dem ko tɔge de á na zamese tei to.
3. Bwei na á tetere bwia yanto dwonna lein-bia bam de leiŋa yedaa kam baŋa ne:
   a. N na bobo n ni leia kam to n ke t mo? Ka p se b mo ke? N lage ka boboekurim yam na?
   b. Tacheiŋa yɔ naa lei wo wonnu (melody, instrumentation) tɔ mo ba mɛ ba toŋe?
   c. Beeri taane diira (literary devices) na mɛ ya toŋe lein-bia bam wone to (mɛtafɔ, simili, etc.).
   d. Leiŋa kam sɔɔ, sɔɔnem, de ka yedaa kam (pwei/kɔgɔ sɛɛm) vei tatɛ mo de lein-bia bam?

e. Ka boboŋekurim dem ye dɔ mo naa bɛ mo ka kwaane se ka tole? Ka vei de lein-bia badwonna boboŋekurim na wo ŋwea seina taana dedɛ ne to na?
f. Tatɛ seeni mo lei zola yam ne wonnu magem de lein-bia bam gwaane daane ba toŋe?
g. Leiŋa kam na ke maŋa kalo to (maŋa, nabaara kikia, gɔgɔ kom boboŋa berem) nam zeini ka kuri tatɛ mo?

4. Ja n leira yam n ba se kelase dem bwɛ.

Totoŋe 9.5 N Boboŋa na lage selo to Bobwea

Lei dwoa yam n zamese n guri leile to, se sɔ tetere mo nmo laga? Ta kolo ŋwaane ye n pa leira yam konto to, ma lei wo wonnu tem nenɛɛne lei zola yam, lein-bia bam, sɔɔ kom, naa seerim dem n zeini n leira yam.

Totoŋe 9.6 Leiŋa Panem (lelagem totoŋe dento wó kwei Wiika yana mo)

1. Ke na daane nɔɔna bana bana gurupa ne. Gurupi maama ke na wonnu tento:
   a. Puli na leiŋa se ko tɔge lei dwoa yalo á zamese to wone dedoa. Ma na zeina wonnu tem na wo kuri ne to á woli á tetere.
      i. Beeri na boboŋekurim
      ii. Bwɛ na á nii dwi dɔ mo ka ye – zwe kokɔgem, wɛchwei lei, kɔnɔ tam, band/dundwooru?
      iii. Nii wonnu magem telo na ywomma. Gegane zola ze na tera, bwɛ na se-á nii tei na wó zeini se á wane á lwoni ka kwori dem na ye tei to á ke se ko taa ywomma.
      iv. Ke na se kɔgɔ sɛɛm taa wora se ko taa ywomma se ba yé swei. Lein-bia poponem ne nɔɔna yeini ba bobo de kɔgɔ sɛɛm dem mo ne dento gulim na ba chamma to.
   b. Popone leiŋa kam á puli to lein-bia bam á daare á pa kelase dem maama na ka.
2. Leeni na leiŋa kam á na pane to se kelase dem maama cheigi Se ba ke ka bobwea.

Totoŋe 9.7 Nikantɔgɔ magem lei baŋa ne

Jeina nɔɔna bana bana gurupi ne (kwaane na se á toŋe de nɔn-doora) se á ke bobwea taane dem baŋa ne.

"Ŋwea seina lei mo ye wo-kamunu kolo Ghana na pae dé bere nabaara wonnu pwooni yiga ne to"

1. Boŋe na se á kwei zega se-á bere na á sɛ naa á ve tayuu kom boboŋe dem mo abam gurupi dem ne.
2. Popone na boboŋa yalo á gurupi dem jege to á tiŋi.
3. Ke na nikantɔgɔ na ye mwale to (se ko kwei maŋa ne mitibu naa mitibia balei).
4. Á ná cheigi boboa nyem kom á guri, laam twoŋi na de boboŋa yalo á ya na maŋe á da yiga á ta á gurupa yam ne to.
5. Pa na gurim taane.
6. Abam bereno wom naa wolo na nii nikantɔgɔ kom magem dem keim baŋa ne to bere balo na tiini ba ŋɔɔne taane dem baŋa ne pa se nɔɔna sɛ ba pa ba to.

Ma taana yanto n ma-n popone n tigisi nikantɔgɔ tapane dem.

1. N nikantɔgɔ tapane dem *boboom*

   Yiga tu…

   Se a bobo to….

2. *Ta á boboŋa*

   A tiini a jege de cheiga we….

   Amo boboŋa ne….

   Ne amo na yei ko tei to….

3. *sɛɛm*

   Konto ye boboŋ-laao mo.

   A wo sɛ nmo taane dem daga….

   A maane konto…,amaa dé jege se dé ta lware we…..

4. *veem zula chwoŋa ne*

   A nɛ n boboŋe dem, amaa a boŋe we…

   Amo ware se a sɛ nmo taane dem.

   A lwoori se a bere boboŋe gɛ.

   Konto yaa lamma. Amaa, a boŋe we dé ta jege se dé nii…….

5. *N taane dem gurim ne*

   Se ko guri, a wó taa lage se a ta we…..

   Ko gurim ne….

   Se a gwaane ko maama daane ….

   Laam pa se a la debam na kwei zega kalo to boboŋa yam a ke daane kukuanu.

EXTENDED READING

https://bandonthewall.org/2022/02/palm-wine-music/.

https://en.wikipedia.org/wiki/Highlife.

KA-JWOORI KA-MAANE BOBOŋA BWIA

1. Tole ŋwea seina lei na ye kolo nmo tei ne to.
2. Kwei ŋwea seina lei dwoa yalei n yeiri daane.
3. Bwɛ ŋwea seina lei na jege kolo se se ke se n daare n ta kolo na tiini ko jege ŋwaane to de kolo na tei ye n kuri konto to.
4. Maŋe se ko veere totoŋa leiŋa na ye kolo to.
5. Kwei totoŋa lei dwoa yalei n yeiri daane.
6. Bwɛ totoŋa lei na ke wonnu tetɔ telo abam kateiri dem ne to, ye nmo teeni, te wone wonnu tetɔ tɔ mo tiini te ye wo-ŋonno, bɛŋwaane mo nmo tage konto?

POPWARA FUGA TU

SEINA TAANE

LARA KASEM TAANE DEM NE

Lara kasem taane dem ne

BOBOOM

Bena yatɔ kwola popwara kanto ne, nmo wó ke boboa zamesem poponem lara baŋa ne Kasem ne. N wó meene n ke bobwea seina taane na ye lolo to de wonnu telo na wo seina taane wone poponem lara baŋa ne to. Ywono kolo n na wó na to wó woli-m se n ni seina taane wonnu kura ye wakia kam n jwoŋi to wó woli-m se-n wane n yɛ seina taana yalo ba na kuri to wone. Popwara kanto jege ŋwaane ko kuri to ŋwaane ka baa pa-m poponem lara wonnu bero Kasem taane dem yerane zamesem ne amaa ka wó pa-m pwola mo se-n ke bobwea n daare n yɛ seina taana berem POPWARA sedwonna wone nenɛɛne Feilim taane dem, ko fɔge ko dwoi Lara berem popwara kam Feilim ne to de berem POPWARA sedwonna. Popwara kam ta wó pa n na bero na pae ywono diinim de kuri niiri ko tɔge de ka ma seina taane wo wonnu ka yɛ seina taane wone.

Boboŋ-kura

- Seina taane ye taane na mae boboŋa wone taana de toŋe se ko pa de boboŋe naa ko na ye tei yera wone to nuŋi jase to mo.
- Feem wonnu tedwonna mo wo seina taane ne ba bwoi we seina taane wo wonnu.
- Ka ma nonoga taana ka toŋe seina taane wone pae dé ni botarebia balo seina taane dem na mɛ de tóŋe to kura na lira tei to mo.

SEINA TAANE (POEM)

Bɛŋwaane mo ka zamese seina taane jege nyɔɔre/wola?

N wó wane n leeni Ghana teo kom verem leiŋa kam (Ghanaian national anthem) gene fenfee na? Kanto ye seina taane maana mo chekke.

Taane poponem delo dwi na mae sɔɔnem nyenyero de nonoga taane de sɔɔ de bere ywono, boboŋa naa ko na ye tei chekke nɔɔno yera ne ye ko tɔge boboŋe maanem to mo dé bwoi we seina taane. Poponno wom (seina taane poponno) yeini (se ko dae maŋa maama) tigisi gene sem se teiri mo se se taa ye pwoa pwoa. Seina taane yeini de mae taane nyenyero mo de toŋa ne: mɛtafɔ, simili, boboŋa yia maanem, sɔɔnem, de tedwonna.

Seina taane (poetry)

Seina ye chwoŋa mo nɔɔno na mɛ ta-dɛɛre o ma o bere o tetere boboŋa/kalo na wo o wone se o ŋɔɔne, na pae poponna pwola se ba pa boboŋ-kura de ko na ye tei nɔɔno yera ne to nuŋi ye ko ye ko teiri ye ko ta jege lane to.

Boboa Totoŋe

Se ko pa n jwoori n guli n ywono bena yalei yam baŋa ne, pa bwia yam na wo kuri ne to leira. Laam kwei nmo leira yam n ma-n maŋe de labaare delo na wo kuri ne to.

1. Seina taane ye bɛ mo?
2. Pwei ye bɛ mo?
3. Seina taane jege se de sɔɔne na? Bɛŋwaane mo sɔɔnem yedaa kam jege ŋwaane?
4. Mɛtafɔ de simili sere daane tatɛ mo?
5. Kolo kom ba bwoi we 'boboŋa yia maanem' to kuri mo bɛ n ná wora n maŋe seina taane memaŋa?

Seina taane nyenyero

1. Ko tɛ taane
2. Ko bere kolo na wora ko ke n boboŋa wone.
3. Seina taane pa se dé ni wonnu kura (de pae labaare na jege ŋwaane, boboŋa, naa ka ma botarebia fee ka-ke boboŋa yia maanem)
4. Kuni dedɛ de mae nonoga taane de toŋa

Seina taane wo wonnu

Feem wonnu tedwonna mo wora na woli pa se seina taane kuri nuŋi de yi garena. Wo wonnu tem konto mo ye:

1. **Boboŋekurim (theme):** Tento mo ye boboŋ-kura, ta-kuri, naa boboŋa yalo chekke seina taane naa lara woŋo na zege te baŋa ne to. De wae de ye ŋwea wonnu baŋa ne, kateiri, nabiinu ywono seeni, swonon, toone, ka vere ka tetere, tia dedaane tayuu kolo maama na maŋe to.
2. **Boboŋa yia maanem (imagery):** Boboŋa yia maanem ye ka ma taane mo ka mɔ nyenyero gareno wom boboŋa ne. Kuni dedɛ, ya yeini ya mae wonnu na ye tei to mo boboŋa ne ye ko woli de wonnu tem maŋem na vei tei to, boboŋa yia yam na maane ya nae woŋo, lwoni, laŋe, dwei, de zwa-niiri to.
3. **Poponno botarebia kurim (Diction):** Konto ye botarebia de taane dwi delo na kuri se de ma de puli seina taane dem to mo. Seina taane poponno wom yeini o zuri yera mo o kuri botarebia de taane se o ma o pane taane na ye de teiri ye o mae kwoara kadwoŋi o pae de yi gerana se o ta o boboŋa kolo o na jege to baŋa ne. Se o pa boboŋa kolo o na jege to baŋa ne, poponno wae o mae tento kuri ne to o toŋa.

a. Botarebu kurim: Poponno wom na kuri botarebia tei chekke se o maa pa o taane dem kuri nuŋi de ko na ye tei poponno wom yera ne (tone) to.

b. Ko na ye tei poponno wom yera ne (tone): Konto ye tei poponno wom na mɛ botarebia o ta o kikia de boboŋa yalo maama o na jege to mo. Tatei poponno wom na tigisi o botarebia bam to wó pa se n lware ko na ye tei o yera ne to.

c. Ta-dwi na mɛ de toŋe: Taane delo seina poponna (poets) bam mae ba toŋe to woli mo se ko wane ko pa kolo ba jege to kuri nuŋi. Taane dem wae de ye yiseena nyem, yedaane taane, seina, naa yuudwonno taana.

4. **Nonoga taane (figurative Language)**

Nonoga taane ye ka ma taane ka toŋe chwoŋa kadwoŋi ne se-n ma-n bere boboŋa yia maanem, ko na ye tei yera wone to naa ko pae boboŋa nuŋa. Konto maana mo ye mɛtafɔ, simili, boboŋa yia maanem, sembɔlezimi de tetem dedɛ dedɛ.

a. Simili: Konto ye seina diira (poetic device) balo na kwei wonnu telei na ba nye daane ye te nyenyero tedwonna ye bedwe seina taane wone to mo ba yeiri daane. Ba mae botarebia banto mo ba toŋa: nenɛɛne, ne nye de badwonna, Lein-leena bam leeni **ne** zuna mo tei; Lein-leena bam kwoari sem **nye** de tooro mo to.

b. Mɛtafɔ: Mɛtafɔ ye diira balo na kwei wonnu na ba nye daane to mo te yeiri daane se ko pa woŋo **ji/ko taa ye** kodwoŋi. Konto ke se ko pa kuri gɛ/doore mo taa wora. Maana: Logo kom **ye** kikilu mo; kaane wom jigi nywogo mo jara yam keim ne.

5. **Sɔɔnem (Rhyme):** Seina taana dedɛ jege sɔɔnem mo ye de ye sɔ-dwi dedwe mo na tu de tulisi botarebia kweila ne gena dedoa wone naa gene kɔgɔ kweila ne to. Botarebia balei naa kɔgɔ kweila sɔɔro na ye bedwe, ko bere we botarebia bam jege sɔɔnem mo. Maŋa kakam ne sɔɔnem ke botarebia bam tetare ne de. Poponna yeini ba mae sɔɔnem ba toŋe seina taane wone pa ko bere leiŋa lane, ka ywoani naa sɔɔ sɔɔnem mo. Sɔɔnem wae de woli seina taane dem yedaa, nyenyego, ye ko pae seina taane dem sɔɔne ne lei tei to.

Sɔ-dwi botarebu (onomatopoeia) – Botarebu kuri de o yera na nuŋi sɔɔ kolo tete chekke ba na tɛ naa ba seini to ye dé maa peeri taane to. Maana: Boŋo kom ye mo bii. Ko di zanzam mo.

Ka-ta-ka-tulisi – botarebu naa taane na tage de fage de ta to. Konto ye ko maa bere woŋo mo na seene yia tei naa ko na ye wo-cheɔ tei. Maana: Wea zege, wea zege debam logo ne. Lwia ywo, lwia da, lwia jei maama…

Ka-ta-ka-bɛɛre – vwa naa nɔɔno na tage taane pae de dwoi de chega to se ko maa bere woŋo yiseena to. Maana: o duri taa pa-o naga bwori.

Apwosetworofi: Ŋɔŋa na tu tei ko bere we ka ŋɔɔne de wolo/kolo to cheigi taro wom ye o jege teena yam konto we cheiginu wom seene o cheigi ye o ke o boboŋa yam. Kuni dedɛ, ya tui ne ŋwana mo tei. Maana: O, Wɛ ta-n jega!

Nonga taana yayam maama mo tento se-á de ke ya lelagem:

1. Memeŋa / tangungwoli
2. Senɛdɔche
3. Paradɔse
4. ɔzemɔrɔne
5. Bwia taau: Yanto ye bwia dwoŋi mo ye ya ba beeri leira, ko ma ko maa zane boboŋe mo seini taane dem boboŋekurim dem baŋa ne. Kuni dedɛ, ya guri de bwia gwola mo. Maana: Zem mo ko laam ye o di se bɛ? …di bɛ?
6. Ka-ta ka-seigi: Taane na ba ywomma zwɛ ne ye taro wom ma botarebia naa boboŋe na kwoli to se ko maa peeri de lwarem/ba ywoŋa kam se ko pa ko na ye tei cheigina yera ne to taa gara. Maana: bu wom vei gwoŋo (se o tɔbeinnu); O peini san-lwaŋa baŋa ne (o tega); Ko twɛ a-ba-twe-naga didwoŋi veiŋa.

   Seina taane wonnu: boboŋekurim, yedaa-gene, gene pwoa, boboŋa tigisim, dɔɔsem/saa/genga, swa taane, nonoga taane, poponem dem lam (seina taane dem lam kuri zege popono wom botarebia balo o na mɛ o popone, de kuri niirim na ye tei mɔle yerane to) baŋa ne mo.

Seina taane yedaa

Seina taane yedaa kam ye tatei seina taane dem na ke de ke daane naa de na tigisi tei to mo. Ko zege de gene sem na peini tei, pwoa yam, de sɔɔnem de de sɔɔ. Seina taane dem yedaa kam wae ka tɔge ka zeini de kuri berem/ jaane kuri niiri ko tui, ko na ye tei taro yera ne, ye ko pae gareno swa. Seina taane poponna yeini ba mae yedaa keim dwi dwi mo ba mae ba toŋe seina taane pulim ne se ba wane ba boboŋa ba bere ya na ye ya teiri tei to. Seina taane jege nyenyero tento mo na ke daane te mɔɔne de yedaa kam:

Nyenyego

Seina taane dem maama na tigi tei to nyenyego de nyenyero tem na vei tei to, nenɛɛne swono seina (sonnet) na ye tei to (gene fuga sena seina taane), saa (free verse) na ye tei to (seina taane na popone saa de wo pɔɔre de ke pwoa wone to naa sɔɔnem na kwaare daane ye de wo pwɛ to).

Gene pwei

Ka la gene ka ke daane se se ji popwara naa jiili, ye se wae se jege sɔɔnem yedaa naa sɔɔ to. Poponna yeini ba ma pwola mo naa ba fofɔ gene pwei mo se ba pwɛ pwoa yam daane.

Gene

Seina taane gena kam ye botarebia bam dedoa dedoa na geene daane tei bedwe baŋa ne ba peini jiili to mo seina taane dem ne, na wó wane ko bere gene dedwarem de sɔɔnem dwi dwi. Gena wae ka ye tapuni; ka wae ka ye tacheiŋi naa ko maŋe ko ye botarebia badwonna fee de.

Sɔɔnem yedaa

Sɔɔnem dem na wo seina taane wone to ye sɔɔro tulisim na tɔge sɔ-dwi dedoa gene sɔɔnem nyenyego kom na mɛ ko toŋe tei seina taane dem wone to, neɛɛne kweila/ gurim sɔɔnem naa gena tetere/ wone sɔɔnem.

Sɔɔ

Sɔɔro kwori diinim baŋa ne naa te tuum selabola baŋa ne seina taane wone, se ko pa sɔɔnem dwi dedem wane de taa wora to. Maana mo ye, sɔɔ-ne; selabole dedwe diini ye dedwe tu. Sin-sei-ri yalei mo diini ye dedwe tu. Jege selabola yatɔ mo, selabola diinim de tuum mo ye kolo ba bwoi we 'nɛ' to seina taane wone.

Gene wo Gwonim

Konto ye seina taane wone mɛ gena na guri ye kakam twoŋi/bobo to mo. Konto ye kolo na maŋe se ko ke to mo seina taane wone kolo ŋwaane ko pae garem dem de de na vei tei to zae mo seina taane dem ne. Gene wo gwonim mo pae garena wae ba si fee ne garem dem wone poponem wadɛ sedwonna na wo mɛ se toŋe.

Totoŋe 10.1 Seina Taane na ye Kolo to

Jeini na gurupi na jege nɔɔna batɔ batɔ to se á ga na seina taane dem na wo kuri ne to se-á daare á ke totoŋa yalo na saŋe to maama.

NAZWONI

Alogebɛ bu nazwoni nia na saare

Ya chɔge logo kom

Ba jwoori ba jege ba gwori nmo ba ne

Oo Alogobɛ bu nabiina nia na saare

Ya chɔge logo kom

Ba jwoori ba jege ba swane nmo ba ne

Ba we n ware logo ga n fɔge

Ye ba nia yam wo ba popwanno ne

Pɛ ná ke ba twe

Tega tu ná taga

Ba pa na togo

Ba ba nege logo tu

Ba yeiri ko chula

Tala logo tangwan-fara wo maa zaŋe

Ya kwei jaweero ya tore logo kom ne de

Ba ná vaga

Ga-mena ba bera

N vage vage ko ba ko maŋe

Ya na wó ke bia

Pa mena yam zaŋe yeiro

Ya di wɛ

Ya daa ba tiiri tega ne

Nabiina nia ba tɛ logo kwɛɛm taane

Ba nia ba tɛ logo kwɛɛm taane

Ba jwoori ba ŋɛ Gulawone Bu

O nam mɛ sana o ji yaam

Pa omo logo chora

Ye ba yeiri logo na fɔge tei

Abam boŋe we Gulawone Bu ya ná nuŋi

O vu mɛ o lage voro o jwoori

Se o bwoŋi na nɔɔna bam mo

O ba o lwoni de kuri o bere se ba na

Nakwe bu kwotega na fɔge tei

(Logochora Adwonawora)

1. Ta seina taane dem na jege pwoa yagera to. Kwei nmo leira yam n ma-n yeiri de gurupi dedwoŋi nyem á gurupi dem ne kelase ne.
2. Popone seina taane dem boboŋekurim delo maama n na maane to n tiŋi se-n bere nmo leira yam na ye yalo to kelase ne se-á bwɛ ya.
3. Gene sɔ ne mo nmo maane sɔɔnem na wora seina taane dem ne to? Nmo tetere ne, popone botarebia balo na sɔɔne to se-n daare n bere n na nɛ kolo to kelase dem maama se-á bwɛ ya.

Totoŋe 10.2 Ka lware tane diira (literary devices)/nonoga taana (figurative language)

1. Ke na á tetere da yiga ne bana bana gurupi gurupi se-á dedoa dedoa ga seina taane dem na wo kuri ne to.

   WƐ BU-KWEA

   Wɔ mo ba jege peiga jei

   O pa dé di badwoŋo

Wɔ kaane mo jei o vu sɔŋɔ
O pa dé di badwoŋo
Wɔ mo ba di o sui
O pa dé di badwoŋo
Wɔ mo ba zoore o leira
O pa dé di badwoŋo
Wɔ tiina daa mo yeir-o
O pa dé di badwoŋo
Amo mo ba jege gɔrɔ a zoora
A nam ba lage n badwoŋo
Amo mo noɔno maama ba nega
A nam ba lage n badwoŋo
Amo mo ba yigi ba yage kwaga ne
A nam ba lage n badwoŋo
Amo mo ba jege choro
A nam ba lage n badwoŋo
Amo mo ba jege chega
A nam ba lage n badwoŋo
Amo mo ba ba ni ba nae
A nam ba lage n badwoŋo
Ba ná vaga
Ga-mena ba bera
N vage vage ko ba ko maŋɛ
Ya na wó ke bia
Pa mena yam zaŋe yeiro
Ya di wɛ
Ya daa ba tiiri tega ne
Nabiina nia ba tɛ logo kwɛɛm taane
Ba nia ba tɛ logo kwɛɛm taane
Wɛ mo yage-m pa n ba logo baŋa
N ba jege badwoŋo dim jei
N ye dim-fɔrɔ yerane mo
Nanjoa tetere

Non-kwolo tetere

N ma-n ba daane ye n ke jara

N yi-gigilu gaale

N babwoŋo nye de bwana badwoŋo

N bere n ba jege badwoŋi dim jei

Nmo mo ye Wɛ bu-kwea kam

(A. L. Danti)

Kwaane se-n ke nboboŋa sɔɔnem de sɔɔ (n wae n gare seina taane dem n yerane se ko daare se-n laam ga n bere gurupi dem) baŋa ne.

2. Cheigi na keo á dedoa dedoa na wora o gare wɛɛne to se á pa zeina yalo na maŋe to kolo na lamma de kolo na lage deimisim to baŋa ne.
3. Beeri seina taane dem wone n le taane diira yanto wone se ya yé muri yatɔ:
   a. mɛtafɔ
   b. simili
   c. Ka-leiri- ka-ji
   d. Sembɔlizimi
4. Maŋe se ko veere tatei nmo na ke ye n wane n lware taane diira yam bobwea yanto baŋa ne to – nyenyero tɔ mo nmo ya-n beera? Maana, se a lware simili to, amo yaa beeri 'ne/nenɛɛne naa nye' mo.

Seina Taane Panem/Pulim

1. Jeini na á gurupa yam ne, pane na seina taane na jege pwoa yalei to boboŋekurim delo abam wo na dɛ to baŋa ne se de botarebia yé muri bia yalei.
2. Woli na taane diira yanto dwonna á seina taane dem ne:
   a. Simili
   b. Mɛtafɔ
   c. Ka-leiri-ka-ji
   d. Boboŋa yia maanem (imagery)
3. Kwei na á gurupi dem na pane seina taane delo to á ma á yeiri de gurupi dedem de nyem se-á ga á nii. Gurupi maama zamese seina taane dem ba jwoŋi to se ba beeri nyenyero tem na wo kuri ne to:
   a. Seina taane dem boboŋekurim.
   b. Bere na nonoga taana yatɔ yalo na wora de maana na nuŋi seina taane dem ne.

SEINA TAANE WO YƐƐM

Seina taane zanem ye chwei selo dé na tɔge da dé lwara, nae kuri niiri, ye dé nae seina taane lane, nenɛɛne de taane, boboŋa yia maanem, sɔɔnem, de yedaa.

Natɔgese sento mo ye selo dé na tɔga dé zane seina taane to.

1. **Ga seina taane dem**

   Ga seina taane delo ba kuri to kuni dedɛ se-n ni de na tage kolo to kuri, ko na ye tei taro yera ne to (boboŋe delo naa ko jaane boboŋe delo ko tui naa totoŋa kateiri botarebia na mɛ ba toŋe), dedaane taane na maŋe to.

2. **Beeri / kuri boboŋekurim dem**

   Kuri seina taane dem boboŋekurim dem. Seina taane boboŋekurim wae de ye: zurim, swono, ka-peene-ka-ke, toone, wochɔgɔ, dedaane tedwonna.

3. **Boboŋa yia maanem de Nonoga Taane Lelagem**

   Kuri n daare n zane boboŋa yia maanem nyenyero (sensory details), na mɛ te toŋe (ka ma yera wonnu ka maane wonnu), mɛtafɔ, simili, ka-leiri-ka-ji, sembɔlizimi, etc.

4. **Zane seina taane dem Yedaa**

   Wo-chɛɛro telo n na jege se-n ni n na wora n seini taane yedaa to mo ye tento:

   a. Pwoa yagera seina taane dem na jege to.

   b. Beeri sɔɔnem yedaa kam. Ma poponem nyenyero ‘A, B, C, D...’ n ma-n bere sɔɔnem dem serem. Nii maana mo tento kuri ne:

      Pu-bwona tu (Victoria Azokware)

      *Pu-bwona tu wo yei ne **A***

      *N bere n yeiri chaveera **B***

      *Pu-bwona tu wo yei ne **A***

      *N bere n yeiri chaveera **B***

      *Lone gol-zuri se bia di **C***

      *O maa taŋe o jwoŋi o di **C***

      *Pu-bwona tu wo yei ne **A***

      *N bere n yeiri chaveera **B***

   c. Nii sɔɔ na wo mɛ ko zege selabola yalo na jege kwori de yalo na ba jege kwori to baŋa ne. Nii maana kuri ne:

      Saŋem, dura, taga, lane, pwola, guli, kole, etc.

      Ywoseeni n wó maane we botarebu bam daa kalo na zwori to beeri ne sɔɔ kom diinim dwoi daa kakam kam. Ko nam na wo pɔɔre o wone, ko bere kwora kam tuum botarebu wom maama naa o diinim mo. Kikeeru konto bere sɔɔnem dɔ dwi mo konto?

d. Gene wo gwonim (Line breaks)

5. **Zane taane de ko na ye tei yera ne to (poponno botarebia kurim)**
   a. lware tatei taane dem na mɛ de popone to na ye yiseena, bwoŋa naa lworo mo.
   b. Ko na ye tei taro yera ne (kikia/ boboŋe delo o na lage o bere to) kwaane n ke maana n woli da!
6. **Taane Diira (Literary Devices) lwarem**

   Beeri taane diira nenɛɛne:

   Aleteresene (Alliteration): Kɔnsonante dwi dedoa sɔɔ na tu botarebia balei naa dedɛ na bwola daane to boboa ne.

   Aswonanse (assonance): Vawole dwi dedwe na tu belei naa zanzam gena wone to.

   Simili de nonoga taana yadwonna na mɛ ya toŋe seina taane dem ne to.

7. **Bere Kuri**

   Nii tento:

   a. Kuri jase (Literal meaning): Konto ye kuri nab ere jase naa kuri na wo seigi to mo.
   b. Kuri lim (Figurative meaning): Dento ye kuri na dumma naa de seigi ye ko dae botarebia bam naa tacheiŋa yam dedoa dedoa kuri na wo seina taane dem ne to na ye tei to.
   c. Poponno boboŋe (Author's purpose): Poponno wom boboŋe dem mo ye delo chekke baŋa ne o na puli seina taane dem to. Boboŋe dem wae de ye wonnu tedwonna maanem leile ŋwea wonnu baŋa ne, bu donno nikaana, etc.
8. **Zane ko na ye tei boboŋa wone/yera wone (Evaluate Emotional Resonance)**

   Nii seina taane dem na pae ko ye tatei nmo yera wone to ye bɛŋwaane mo ko ye konto?

9. **Nii Jei de Maŋa kam baŋa ne**

   Bwɛ wonnu tento bobwea ne:

   a. Faŋa wonnu Jei de Maŋa (Historical context): Konto ye maŋa kalo seina taane dem na popone to mo naa, ko mae wonnu na ke te k to memaa naa te wuuri te t jwa seeni kolo na w ke to taane. Ta-n guli we ko na ke we de wo tage kolo kolo wonnu telo na jege te ke kanto maŋa kam ne to baŋa ne, faŋa wonnu tem ta wó taa jege kuri te pa-o bɛŋwaane te woli poponno wom se o kuri botarebia de zega na maŋe to.
   b. Nabaara wonnu de maŋa (Cultural context): Seina taane wo nabaara wonnu wae te ye nabaara chullu, taane na wora to, nabaara kateira kikia naa ŋwea wone gurupa dwi dwi seina taane dem na ŋɔɔne te taane to.
   c. Poponno wom na ye wolo to jege woŋo se ko ke de batarebia kurim de wonnu tedwonna: Konto ye poponno (seina taane poponno) na nɛ kolo ŋwea ne,

totoŋa, de ŋwea na-veili ne to mo. Poponno wom na ye wolo to woli pae botarebia kurim de wonnu tedwonna kurim mo ke seina taane dem wone pa ko veera.

10. **Bere kuri niiri (Synthesise Your Understanding)**

Kwei nmo na nɛ wonnu telo de ywono kolo nmo na jega seina taane dem baŋa ne to se ko tɔge dedaane de na tɛ kolo to se ko woli-m se-n ni de kuri chekke.

Totoŋe 10.4 Boboŋa nyenyego (Concept Map)

Source: *https://www.scribd.com/document/668420064/mind-map*

La boboŋa nyenyego (concept map) na nye de kolo na tigi baŋa ne to se ko zeini seina taane zanem wone. Kwaane se-n gwaane wonnu telo maama na ye wo-kura to se ko pa seina taane zanem dem ke lanyerane se n daare n pa maana ne ko ná wó wane.

Totoŋe 10.5 Seina Taane Zanem

Ba na daane á ke na nɔɔna batɔ batɔ gurupi ne se-á kuri seina taane dedwe se de nuŋi seina taana yalo ba na kuri se á zamese to wone ko na zege seina taana yam tɔnɔ kom wone to (bwei na á bereno wom á ná yeiri ya lanyerane). Guri na totoŋa yam na saŋe to:

1. Ke na daane á ga seina taane dem kuni belei naa betɔ.
2. Le na seina taane dem boboŋekurim dem. Á ná jege boboŋa na ba nye daana to, bwɛ na ya bobwea á daare á pa maana ko taa nii á maama na tu á sɛ boboŋekurim dedwe to.
3. Popone na kwata kwata taane diira yatɔ á na nɛ seina taane dem ne to. Diira yanto jege bɛ mo se ya ke de ko na ye tei taro yera ne to naa seina taane dem sɔɔnem dem ne to?
4. Bere na á na nɛ kolo to kelase ne se-á bwɛ.

Ka-jwoori ka-nii seina taane na ye kolo to

N guli seina taane na ye kolo to na? Wonnu tɔ mo n jege se-n nii n ná wora n zane seina taane? Jwoori n nii totoŋa yalei na wo kwaga ne to wone.

Ka ke seina taane zanem/yɛɛm

Wonnu telo n na wó nii n ná wora n zane seina taane to

Natɔgese sedwonna se-n da seina taane zanem ne.

1. Kuri boboŋekurim dem: Tayuu kom naa labaare dem chekke seina taane poponno wom pɛ to.
2. Beeri boboŋa yia maanem nyenyero: Ka ma yera wonnu ka maa maane kikeeru na ke nyenyero ja ja.
3. Nii na tatei ko na ye seina taane poponno wom yera ne to: Seina taane poponno wom na ke tei naa ko na ye tei o yera wone taane dem baŋa ne to.
4. Seina taane poponno wom botarebia kurim, tapuni tiŋim/panem, de ya kikia lane.
5. Beeri se-n na taane diira/seina diira: Konto gwaane de nonoga taane nenɛɛne aleteresene, sɔɔ-dwi botarebia, etc.
6. Yedaa: Seina taane dem tigisim ne, de woli de pwoa keim de gene wo gwonim mo.
7. Sɔɔnem de sɔɔ: Ka ma sɔɔnem de sɔɔ ka mɔ leiŋa dwoŋi. Konto de nam ta wae ko ke ye sɔɔnem naa sɔɔ tera.
8. Jei de maŋa: Faŋa wonnu, nabaara wonnu, de nɔɔno tetere boboŋa poponem dem na zege da to.
9. Ko bere boboŋa/yera wone maana: Seina taane dem wae de bere ko na ye tei poponno wom boboŋa ne to se ko pa taane dem dwei garena bam.

10. Seina taane poponno boboŋe dem: Seina taane poponno wom boboŋe dem de o labaare dem. Seina taane poponno wom boboŋe dem de o labaare dem ye delo na dumma naa de jege kuri maŋa maama to na?
11. Sembɔlizimi: Ka ma wonnu, nyenyero, naa wonnu tetem na zege te pa kolo na ba nae de yia to ka toŋe.
12. "Allusion": Ka nii zeina tɔnno, wo-kenkagela boŋem, naa faŋa wonnu kikeeru.
13. Sea (Irony): Maŋa dedɛ de ye kwɛɛra taane mo na mɛ de ta kolo n ya-n na teene se n ke de kolo na wora ko ke chekke to baŋa ne.
14. Sɔɔ dwi nyena: Taane delo dwi na tɔge sɔɔ kolo dé nigi to nɔɔ naa ko yɔɔre ko ye botarebu na bere sɔɔ chekke ye konto peeri taane dem mo ye ko woli pae taane dem jege ywoani to mo ye sɔɔ dwi nonoga taane. Sɔɔro wonnu/diira: chwei nenɛɛne aleteresene, aswonanse, de kɔnsonanta.

Se-n ma wonnu tento n toŋe, garena wae ba ni seina taane dem kuri chekke ye ba zane de ba vei yiga se ba na de boboŋekurim de de panem/gɔgerem dem lane.

Totoŋe 10.6 Ka-jwoori ka-nii seina taane na ye kolo to

1. Nmo tetere ne, maŋe se ko veere seina taane na ye kolo chekke to.
2. Kwei n leira yam n bere n dwoŋi kelase ne, á nii se á bere á daare á bwɛ kolo na nye daane de kolo na sere daane abam na maŋe kuri dem tei to ne.
3. Jeini na á gurupa yam ne, bwɛ na á na nigi wonnu tento kuri tei to:
   a. Taane diira
   b. Ka-leiri-ka-ji
   c. Aleteresene
   d. Simili
4. Ta n leira yam de kelase dem maama se-á bwɛ ya bobwea.

Totoŋe 10.7 Seina Taane Panem (Ka ma Wiika yalei ka ke Ka-lelage ka-nii Totoŋa)

1. Ga na seina taana kukwi sento ban a kuri to se se pa-m pempanno, nam ba na daane balei balei á pane seina taane na jege gene fuga sena to (ko wo abam tei ne mo se-á nii gene sem dedwarem na wó taa mae tei to de tatei pwoa yam na wó peini to) tayum tento dedoa baŋa ne.
   a. Ka-gwooni ka-tetere
   b. Ka-sɛ ka pa daane
   c. Yiga tiina
   d. Chega

YWOANNI WƐ (Ayiwah L)

Te-ywonja, Kwea wɛ yia yeindei ywoo.
Pworo pworo sae manja kam naa!
Ko laam ye balei ni ne, balei tega ne ywoo!
A-ni-ba chɛɛsa nɔɔna wó ke magela naa.
Donno de bwona wó bere ye-tana ywoo.
Swɛ n mage nampɔle lwoki manja naa.
Lam, ko nyeene manja nwonji ywoo.
Kabwona wó gwoni bonaga ni ba zo daa
Yaga ne, ko mɔne ko seera jei maama
Wopwolo daa dwoi konto na?
Kwea mo deei, bu dae nɔn-doa nyem.
Kanzɛ de veero wó poore te tɔre.
"yé ja n nunji se n dwonna wó vere" taam tega.
Baa di ba daare ba tuuri ba sale.
Yi-nyɔna de nɔn-kwe tadwe-kwoli
gɔe se yaga, gul-gul.
Ye mola de senɔle sɔɔla. Se ba jege kweelim ywoo.

LEI KEIM (Ayiwah L)

A tu se a ke de' tu lei mo,
Se lei keim ba bane bwora.
Lei keim nam ba jege kwoara,
Se naduna kikirigi daane ba ŋwe.
Lei keim nunji nabaro mo.
De' kwoa de ba nabaara bobonje mo konto.
Wo nam mo wo' yage nabaara kwaga ne?
Se ko tu taa zoore o yerane?
Ni- kore jege lei keim.
Pɛɛre de nam ye lei keim maŋem mo.
Lei keim leiri wonnu dede yuu ne.
N ná ba jege kolo kolo, ke lei se ko ti mo.
A tu se a ke a tu Wɛ lei.
De' tu se de' ke de' tu Wɛ lei mo.
Banja Wɛ na se lei, wo mo wo' ve!

Wɛ ná chuga, tangwam ba naao tei.

Lei di paare ŋoo maama banja ne.

Chane jege lei keim,

Ywoanni de nam jege lei keim.

Toone ná goa, lei keim ye boge boge.

Ba ná loge bu-seseŋa lei keim gaale.

Jwonji na n ŋyo, lei keim mo wo' sanje.

N ne wuduu mo n di, ye lei tera?

Lei toge zula yiga de gwea,

Pa logo wupwolo gaale.

2. Ta n bere kelase dem seina taane delo nmo na pane to se á ke de bobwea. N ná wora n tɛ n seina taane dem, boŋe lanyerane seina yam sɔɔ kom baŋa ne (selabola diinim de tuum) dedaane siim fee n na jege se-n ke to ko na tu gene wo gwonim maanem seeni.
3. Gurupi maama jege se de zane taane dem na mɛ de toŋe to mo (ko fɔge ko dwoi nonoga taana, amaa ko wae ko ye n na kuri se n ke wonnu telo to naa n boboŋa na jege tei to mo n lage n ma-n ke maana) de taane diira yadwonna (aleteresene, sɔɔnem, sɔɔ, n ná jege ko chega) gurupa yayam na mɛ ya toŋe to. Wonnu telo na mɛ te toŋe to ke pae seina taane dem ye tɛ mo? Yeiri n daare n zane ko na ye tei taro yera ne de taane delo na mɛ de toŋe to daane seina taana yadwonna de nmo nyem dem baŋa ne.

EXTENDED READING

- Abadzivor, P. K. (2017), *Numenyaduwo Kple nyadu* ŋlɔɖiawo: Kokomlemle. Media Graphics Press Ltd.
- Agyekum, K. (2013). *Introduction to Literature*. Accra: Adwinsa Publication Ltd.

KA-JWOORI KA-MAANE BWIA

1. Nmo nigi wonnu tento kuri tatɛ mo?

   a. Seina taane
   b. Pwei
   c. Seina diira (poetic device)
   d. Sembɔlizimi

2. Bwɛ woyum telo n na wó nii n ná wora n kuri seina taane boboŋekurim to.

REFERENCES

- Abakah, E. N. (2006). Where have all the consonantal phonemes of Akan gone? *Journal of Philosophy and Culture, 1*(2), 21-48.
- Adomako, K. (2018b). Velar palatalisation in Akan: A reconsideration. *Journal of West African Languages, 45*(2), 1-16.
- Adomako, K., Odoom, J., & Sackitey, M. (2022). *Akan fɔnɛtese ne fɔnɔlɔgyi (Akan phonetics and phonology)*. Adonai Publications.
- Agyekum, K. (2013). *Introduction to literature*. Adwensa Publications.
- Anane–Agyei, N. A. K. (2012). *Ghana's Brong Ahafo Region: The story of an African society in the heart of the world*. Abibrem Communications.
- Barker, M. (2018). *In other words: A coursebook on translation* (3rd ed.). Routledge.
- Biber, D., & Conrad, S. (2019). *Register, genre and style* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Coffie, M. M. (2012). Dance band highlife: Analytical study of Ebo Taylor, Stan Plange and Kwadwo Donkoh (Unpublished M. Phil. thesis). University of Ghana.
- Coffie, M. M. (2020). Redefining Ghanaian highlife music in modern times. *American Journal of Humanities and Social Sciences Research, 4*(1), 18-29.
- Collins, J. (1994). *Highlife time*. Anansesem Press.
- Connel, F. M. (2016). *A textbook for the study of poetry*. Norwood Press.
- Dolphyne, F. A., & Dakubu, K. M. E. (1988). The Volta-Comoe languages. In M. E. Kropp Dakubu (Ed.), *The languages of Ghana* (pp. 50-90).
- Dzobo, N. K. (1997). *African proverbs: The moral values of Ewe proverbs*. University of Cape Coast Press.
- Elebi, A. (2015). Indigenous musical culture in Ghana: A contemporary perspective. *The International Journal of Humanities & Social Studies, 3*(7).
- Haspelmath, M., & Sims, D. A. (2010). *Understanding morphology*. Hodder Education.
- Henry, D. J. (2019). *The effective reader*. Cambridge University Press.
- Hope, P. A., Brown, P., & Mensah, C. E. (2019). *Mfantse kasadwin adzesua*. College of Distance Education, University of Cape Coast.
- Katamba, F., & Stonham, J. (2006). *Morphology*. Palgrave Macmillan.
- Maillart, C. P. (2019). Clauses and phrases. In *The Sage Encyclopedia of Communication Sciences and Disorders*.
- Nyarko, I., Adomako, K., & Odoom, J. (2023). Assessing the phonological processes in Akan child language. *Ghana Journal of Language, Linguistics, and Literature, 12*(1), 24-47.
- Nukunya, G. K. (2007). *Tradition and change in Ghana: An introduction to sociology*. Ghana University Press.
- Twumasi, K. D., & Adade, C. (2019). *Social studies in scope for JHS 1-3*. Kinddeh.
- van Gelderen, E. (2010). Phrases. In *An introduction to the Grammar of English* (pp. 35-58). John Benjamins Publishing Company.
- Wainwright, J. (2004). *The basic poetry*. Routledge.

BOTAREBIA NA MƐ BA TOŊE TO KURA

Bembea	Nɔɔno wolo na jege baare; lage-o; wonnu de baare naa pudea.
Boboŋ-kuri	Garem kateiri boboŋekurim dem (main idea).
Botarebia gwonim	Clipping: se n gwoni botarebu mo n daare se o ji botarebu-dooro.
Botarebia twoŋim	Combining two words to form a new one with different meaning.
Botarebu gwaanem	Blends: combining two words to form a new one.
Chullu	Rites: chullu kikeeru, totoŋa mo ba na ke ko maŋe.
Ka-baane-ka-nii	Supporting sentences: dole n yia tapane wone se n lware boboŋe.
Ka gwoni afegese botarebu wone	Backformation: removing assumed affix to create new word.
Ka-kwei ka-seigi	Direct funeral: cremation shortly after death without service.
Ka-zuri-yera-ka-ga	Scanning: rapid search for specific information.
Kateiri dedwoŋi taane	Dialect: variety of language spoken by a region/group.
Keimbotarebu	Independent clause: clause that can stand alone.
Leiŋa	Sentence: woŋo kolo maama na pane/puli ye ko leeni pa.
Leile	Contemporary: happening around recent times.
Leile ŋwea seina lei	Social media: selo na vei de wonnu dwi dwi magem.
Lua	Hero: kikeeru mo na ke te mae te zuli, guli.
Maŋem	Cue: wo-bero mo naa woŋo mo na tɛ nɔɔno.
Nonoga taana	Figurative language: meaning different from literal.

Pipiriteɔ	Skimming: quick glance through text for general idea.
Poponem nyenyero kɑ-mɑ kɑ-toŋe	Alphabetism: forming words using initial letters.
Selɑbole	Syllable: botarebu dɑɑ kalo beeri nɑ jege vawole.
Selɑbole yedɑɑ	Syllable structure: selɑbolɑ tigisim mo.
Seinɑ tɑɑne Pulinu	Poet: nɔɔno wolo nɑ popone tɑpɑnɑ to.
Sɔɔ	Metre: rhythmic structure of ɑ line.
Sɔɔ gwɑɑnem	Epenthesis: ɑdding sounds to eɑse pronunciɑtion.
Sɔɔ nyenyego jirim	Assimilation: sound becomes like nearby sound.
Sɔɔnem	Rhyme: correspondence of sounds between words.
Sɔɔro nɑɑ selɑbolɑ zegɑ jei leirim	Metathesis: rearranging sounds in ɑ word.
Tɑɑnkugu	Subject: nɔɔno woŋo nɑ ke kikiɑ nɑɑ keimbotarebu wom.
Tɑkuku-dɛɛre	Dependent clause: clause that cannot stand alone.
Tɑkuku-nɑbwonu	Dependent clause (variant): botarebiɑ mo tu dɑɑne.
Tɑpuni	Predicate: states something ɑbout the subject.
Tɑpuni sɑŋenɑ	Topic sentence: outlines main ideɑ.
Tɑpun-yuu	Supporting detail: tɑpuni delo nɑ jege boboŋ-kuri.
To gɔrɔ	Shroud: gɔrɔ mo bɑ nɑ zoore bɑ pɑe to.
To yerɑ zwɛɛm	Cremation: burning deceɑsed ɑt high temperature.
Totoŋɑ kɑteiri botɑrebiɑ	Register: styles of lɑnguɑge used in contexts.
Totoŋɑ lei	Translation: converting text from one lɑnguɑge to ɑnother.
Veirɑ	Foreign invaders: people entering lɑnd by force.
Yuudwoŋo tɑɑne	Colloquiɑl lɑnguɑge: everyday cɑsuɑl speech.

ACKNOWLEDGEMENTS

List of Contributors

Name (Translators)	Institution
Catherine Abongwe	Paga Senior High School
Monica B. Chirakezim	Awe Senior High Technical School

This book is intended to be used for the Year Three Kasem Senior High School (SHS) Curriculum. It contains information and activities to support teachers to deliver the curriculum in the classroom as well as additional exercises to support learners' self-study and revision. Learners can use the review questions to assess their understanding and explore concepts and additional content in their own time using the extended reading list provided.

All materials can be accessed electronically from the Ministry of Education's Curriculum Microsite.

[Scan the QR Code to visit the website]

Ghana Education Service (GES)

ISBN 978-9-98-895864-0